

Οικογενειακές στρατηγικές σε στεγαστικές
πρακτικές.
Οι νέοι την περίοδο της κρίσης

Μυρτώ Δαγκούλη - Κυριάκογλου

Επιβλέπωντας: Ιωάννη Σαγιάς

Διπλωματική εργασία για το:

ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση Β: Πολεοδομία - Χωροταξία.

Περίληψη

Η νοτιοευρωπαϊκή οικογένεια αποτελεί και αποτελεί τον κύριο θεσμό πρόνοιας για τα μέλη της και τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα. Η κατοικία είναι από τα κύρια θέματα που η οικογένεια σχεδιάζει διαγενεακές στρατηγικές. Η ελληνική οικογένεια όπως και η κοινωνία που την αναπαράγει είναι από τις πιο συντηρητικές στη Νότια Ευρώπη και ο ρόλος της για την ικανοποίηση των στεγαστικών αναγκών των μελών της είναι ακόμα καιρός. Ειδικά, μετά την έναρξη της παγκόσμιας κρίσης και της εφαρμογής συνεχόμενων και εντεινόμενων μέτρων λιτότητας στη χώρα, η οικογένεια αποτελεί τον σημαντικότερο πυλώνα της κοινωνίας για τη στήριξη όσων αντιμετωπίζουν την εξαθλίωση. Οι νέοι που ανέκαθεν ήταν απροστάτευτοι από πολιτικές του κράτους, έρχονται αντιμέτωποι με οικονομική ανασφάλεια και αδυναμία να πραγματοποιήσουν τα προσωπικά τους πλάνα και να αποκτήσουν την αυτονομία τους. Πλέον, οι επιπτώσεις της κρίσης αφομοιώνονται κυρίως από την οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα, επομένως και η αυτονομία των νέων εξαρτάται από τη στήριξη που η ίδια μπορεί να τους προσφέρει. Σε αυτό το πλαίσιο νέες και παραδοσιακές στεγαστικές πρακτικές εφαρμόζονται από τους νέους και τις οικογένειές τους.

Λέξεις κλειδιά: πρακτικές στέγασης, οικογένεια, κρίση, νότια Ευρώπη, νέοι

Abstract

The southerneuropean family was and is the main welfare provider for its members and the kinship networks. Housing is the main issue for which the family plans extensive intergenerational strategies. The greek family like the society which reproduces constitutes one of the most conservative examples in Southern Europe and its role for the satisfaction of its members' housing needs is still crucial. Especially, after the initiation of the world economic crisis and the application of continuous and growing austerity measures in Greece, family constitutes the main shock absorber against poverty. Young people who were always unprotected from the state policies face extreme economic precarity and weakness to realize their personal plans and gain their autonomy. Moreover, the incidences of the crisis, are absorbed mainly from the family and the relative networks therefore young peoples' autonomy depends on the support that family can provide. In this framework, new and older housing practices are implicated from the youth and the families which highlights a lot of social, class and gender differentiations.

Keywords: housing practices; Family; Crisis; Southern Europe; Youth

Περιεχόμενα

Περίληψη	2
Abstract	2
Περιεχόμενα	3
Εισαγωγή	4
Μεθοδολογία	5
Περιορισμοί	7
Η οικογένεια και η κατοικία στη Νότια Ευρώπη	8
Ιστορία πολιτικών στέγασης στην Ελλάδα	11
Πρακτικές στέγασης στην Ελλάδα	17
Πολιτικές λιτότητας και επίδραση στην κατοικία	34
Οι νέοι στη Νότια Ευρώπη	39
Πολιτικές κατοικίας για τους νέους	42
Πρακτικές των νέων στην κρίση	43
Έρευνα πεδίου	45
Το δείγμα	45
Διαφοροποίηση ως προς τις δύο ειδικότητες	47
Εξωτερικό	48

Φοιτητικά χρόνια.....	52
Οικογενειακή στρατηγική αποτυπώνεται στα μονοπάτια των νέων	53
<i>Η οικογένεια επεμβαίνει.....</i>	<i>57</i>
Φύλο	58
Φιλικά δίκτυα	58
Επιστροφή στην ‘πατρική’ οικία.....	59
Πρόελευση.....	61
Δάνεια.....	62
Κρίση και στις οικογενειακές στρατηγικές.....	63
Συμπεράσματα	64
Βιβλιογραφία	65
Παράρτημα.....	78
Παράρτημα 1 – Οδηγός συνέντευξης	78

Εισαγωγή

Βλέποντας ένα ντοκιμαντέρ για τα σαλιγκάρια και πως τα νεογέννητα γεννιούνται ήδη με το κέλυφός τους, το ‘σπίτι’ τους, η σκέψη μου πήγε απευθείας στο φαντασιακό της νοτιοευρωπαϊκής οικογένειας για τα νεότερα μέλη της η οποία θεωρεί υποχρέωσή της να τους προσφέρει ένα σπίτι. Με άλλα λόγια, ακόμα και πριν γεννηθούν οι απόγονοι, η οικογένεια διαμορφώνει στρατηγικές ώστε να μπορέσει να καλύψει τις μελλοντικές τους στεγαστικές ανάγκες. Στα πλαίσια του φαντασιακού του καλού γονέα αλλά και συγγενή είναι η στήριξη των παιδιών όχι μόνο σε συγκεκριμένες φάσεις ζωής αλλά και η εξασφάλισή τους στεγαστικά.

Παράλληλα, στη νότια Ευρώπη, το κράτος πρόνοιας δεν στοχεύει ή δεν δύναται να καλύψει τις ανάγκες γενικά και δη τις στεγαστικές των πολιτών. Περαιτέρω, με την εμφάνιση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης όλες αυτές οι κυβερνήσεις σε αυτές τις χώρες σταδιακά αναγκάστηκαν να εφαρμόσουν μέτρα λιτότητας με κρίσιμες περικοπές στις δαπάνες για τις παροχές πρόνοιας και αντίστοιχα περιορισμένη στήριξη στους πολίτες σε μια εποχή που την χρειαζόνταν επιτακτικά εφόσον οι οικονομικές δυσκολίες των νοικοκυριών μεγεθύνονται.

Στην εποχή της λιτότητας υπάρχει ένδειξη ότι οι πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες αντιμετωπίζουν τα μεγαλύτερα στεγαστικά προβλήματα (Mpalampanidis et al. 2013) και σε αυτή την περίπτωση ο ‘ανεπίσημος τομέας’, της εκτεταμένης οικογένειας και του φιλικού κύκλου (Hatzimichalis, 2011) καλείται να ισχυροποιηθεί για να προσφέρει λύσεις οικονομικές ή στεγαστικές με την εφαρμογή νέων ή παραδοσιακών πρακτικών στέγασης. Ωστόσο, υπάρχει ένα ψυχολογικό κόστος για τα άτομα όταν την προσπάθεια εξασφάλισης της στήριξης από την οικογένεια που θα τους προσφέρει την

πολυπόθητη ασφάλεια, καταπιέζουν προσωπικές συμπεριφορές και επιθυμίες. Επομένως, είναι αναγκαία και η κριτική απέναντι στις πρακτικές των οικογενειακών στρατηγικών εφόσον τόσο όσοι προσφέρουν τη βοήθεια όσο και όσοι τη δέχονται δύναται να υποχρεωθούν να αναστείλουν προσωπικές φιλοδοξίες για να παραμείνουν σε αυτό το δίκτυο αλληλεγγύης (Maloutas, 2008). Παράλληλα, υπάρχουν ενδείξεις ότι από την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας η δυναμική των οικογενειών να καλύπτουν τις ανάγκες των μελών τους περιορίζεται.

Ειδικά για την Ελλάδα, η οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2008 (Kotz, 2009) καθώς και οι αντίστοιχες πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν από το 2010 (Aragoglou&Siatitsa, 2015) κι έπειτα, αποτελούν γεγονότα που επέδρασαν στις ζωές των πολιτών της σε τέτοια έκταση που είναι ήδη εμφανή στις στεγαστικές τους πρακτικές. Για δεκαετίες η οικογένεια αναλάμβανε την επίλυση των στεγαστικών προβλημάτων των μελών της σε μεγάλο βαθμό. Πλέον απειλείται η ίδια της η επιβίωση και παλεύει να αντεπεξέλθει στην κρίση προσφέροντας ταυτόχρονα όσο το δυνατόν τα μέσα στα νεότερα ειδικά μέλη για να επιβιώσουν την αντίξοχη εποχή και να πετύχουν ένα καλύτερο μέλλον. Για πόσο καιρό θα είναι η εκτεταμένη οικογένεια σε θέση να υποστηρίζει τα μέλη του; Παραμένει η οικογένεια ένας ισχυρός θεσμός με υψηλή σταθερότητα στην Ελλάδα; Υπάρχει άλλη λύση πέρα από την οικογενειοκεντρική αλληλεγγύη στα χρόνια της κρίσης για να καλύψουν οι νέοι τις κοινωνικές και βασικές τους ανάγκες ταυτόχρονα;

Σε αυτή την έρευνα αποπειράται να απαντηθούν κάποια από αυτά τα ερωτήματα μέσα από την ανάλυση των σύγχρονων πρακτικών στέγασης των νέων σε συνδυασμό με την οικογενειακή στρατηγική αφού προηγείται μία βιβλιογραφική αναφορά στις σχετικές παραμέτρους. Αρχικά, αναλύεται ο θεσμός της νοτιοευρωπαϊκής οικογένειας στα πλαίσια της δυναμικής της ως προς την κατοικία, ενώ στη συνέχεια εστιάζοντας στην ελληνική περίπτωση, ακολουθεί η εξιστόρηση των πολιτικών στέγασης στην μεταπολεμική Ελλάδα και η αντίστοιχη περιγραφή των πρακτικών στέγασης μέχρι σήμερα. Στη συνέχεια, ερευνάται η επίπτωση της κρίσης και των μέτρων λιτότητας στις πολιτικές στέγασης και στα νοικοκυριά στη Νότια Ευρώπη καθώς και στην επίδραση των μεταρρυθμίσεων και των οικονομικών δυσκολιών στις πρακτικές στέγασης των νέων. Η μελέτη καταλήγει στα ευρήματα από την έρευνα πεδίου για τις τακτικές στέγασης των νέων και τις οικογενειακές στρατηγικές που τις καθορίζουν και αντίστροφα.

Μεθοδολογία

Σε αυτή την εργασία πραγματοποιήθηκε συνδυασμός μεθοδολογικών εργαλείων. Η κύρια μεθοδολογία είναι η εθνογραφία ως η πιο κατάλληλη για το συγκεκριμένο θέμα εφόσον στόχος είναι η εις βάθος ανάλυση συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας καθώς και των στεγαστικών και οικογενειακών τους προτύπων. Ακόμα με την εθνογραφία πετυχαίνει η επίγνωση του τρόπου ζωής και συμπεριφοράς των ατόμων, κάτι που είναι ζητούμενο σε αυτή την έρευνα. Επίσης και οι πολιτικές που αφορούν τη στέγαση και οι επιπτώσεις τους μπορούν να διερευνηθούν μέσω αυτής της μεθοδολογίας.

Ως μεθοδολογικός σχεδιασμός έχει επιλεγεί αυτός των στεγαστικών μονοπατιών (housing pathways) επειδή πρόκειται για μία δυναμική προσέγγιση, με καίρια τη διάσταση του χρόνου, που εξετάζει την εξέλιξη της αλληλεπίδρασης των νοικοκυριών με άλλες δομές που καθορίζουν τις ευκαιρίες και τα εμπόδια στις επιδιώξεις τους (Clapham, 2005). Στη συγκεκριμένη έρευνα πέρα από τις κρατικές πολιτικές ο κύριος θεσμός που η επίδρασή του μελετάται είναι η ελληνική οικογένεια και η στρατηγική της όσον αφορά την κατοικία. Επιπρόσθετα, σε αυτή την προσέγγιση η κατοικία θεωρείται ως ένα μέσο αυτοεκπλήρωσης και στην περίπτωση της Ελλάδας πρόκειται επίσης για κοινωνική πρόκληση της οικογένειας που αναμένεται να μεριμνήσει για τις στεγαστικές ανάγκες των μελών της. Ακόμα η κεντρικότητα των συμπεριφορών και των αντιλήψεων των νοικοκυριών είναι κριτική στα στεγαστικά μονοπάτια (Clapham, 2002) γεγονός που εφιστά την εφαρμογή εθνογραφικής μεθοδολογίας δικαιολογημένη. Επίσης, σε αντίθεση με την εθνογραφία που μπορεί να παρουσιάσει μόνο μεμονωμένες καταστάσεις και δεν δύναται να γενικεύσει τα δεδομένα της, ο συνδυασμός με την προσέγγιση των μονοπατιών επιχειρεί μία πιο ολιστική κατανόηση των συμπεριφορών των νοικοκυριών μέσω της κατασκευής κατηγοριών από τα αδόμητα δεδομένα (Clapham, 2005).

Τα κύρια εργαλεία που χρησιμοποιούνται είναι οι ημιδομημένες, εις βάθος καθώς και οι βιογραφικές συνεντεύξεις ώστε να συντεθεί η εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι εξέλιξαν τις ζωές τους και εν προκειμένω τη στεγαστική τους πορεία στον χρόνο. Η κεντρικότητα της διάστασης του χρόνου στις βιογραφικές κυρίως συνεντεύξεις εξυπηρετεί και την ουσία των μονοπατιών. Επιπλέον μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις ο συνεντευξιαζόμενος προσεγγίζει την ιστορία του σε σχέση με το ζητούμενο της έρευνας αποκαλύπτοντας τα νοήματα του σπιτιού και της οικογένειας (ο.π.). “Μία αφήγηση σμιλεύεται από πλήθος διαφορετικών εμπειριών και ταυτοτήτων που συναρμολογούν την παρούσα κατάσταση” όπως οι Hockey και James (2002, p. 210) επισημαίνουν. Οι συνεντεύξεις επομένως είχαν στόχο να περιγράψουν την ‘οικιστική καριέρα’ τους ως μία ιστορία που πρωταγωνιστές ήταν οι ίδιοι αλλά και τα νοικοκυριά στα οποία ανήκαν είτε πρόκειται για οικογένεια, συντρόφους ή απλά συγκατοίκους. Ακόμα, σε ορισμένους συνεντευξιαζόμενους ζητήθηκε λόγω γεωγραφικής απόστασης να ηχογραφήσουν την ιστορία τους με αναφορές στην οικογένειά τους και το καθεστώς κατοίκησης με τη δυνατότητα να επανέλθουμε με διευκρινιστικές ερωτήσεις στη συνέχεια. Αποδείχτηκε μάλιστα ότι οι ηχογραφήσεις προσέφεραν την αφήγηση του οικιστικού μονοπατιού των συμμετεχόντων χωρίς την επίδραση του συνεντευξιαστή που ακόμα και απρόσκοπτα επιθυμεί να εκμαιεύσει τις απαντήσεις που ικανοποιούν τις υποθέσεις του. Με την καλή περιγραφή του ζητούμενου και την επιθυμία των ερωτηθέντων να στηρίξουν την έρευνα το αποτέλεσμα των ηχογραφήσεων σε κάποιες περιπτώσεις προσέφερε ένα πιο πρόσφορο υλικό για την προσωπική ιστορία των νέων και των οικογενειών τους. Πραγματοποιήθηκε επίσης μία ομαδική συνέντευξη κατά την οποία οι συμμετέχοντες μπόρεσαν να σχολιάσουν την υπάρχουσα στεγαστική πραγματικότητα καθώς και να αναφέρουν παραδείγματα από οικογενειακές στεγαστικές στρατηγικές που γνωρίζουν. Μέσα από τις περισσότερες από τις διηγήσεις αναδείχθηκαν πρακτικές στέγασης έως και των δύο προηγούμενων γενεών καθώς και άλλων ατόμων που είχαν σχέση με τους ίδιους ή τις οικογένειές τους.

Παράλληλα, η ανάλυση των πολιτικών για τη στέγαση είναι από τα βασικά στοιχεία αυτής της προσέγγισης και αφορά πέρα από την επίσημη έκφραση των μέτρων, τον τρόπο εφαρμογής τους και την αντίδραση των νοικοκυριών απέναντί τους. Για την ανάγκη μίας εις βάθος ανάλυσης των πολιτικών, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με δικηγόρο που μπορούσε να διευκρινίσει τα ισχύοντα πλαίσια όσον αφορά τις πολιτικές που επιδρούν στην κατοικία καθώς και με υπάλληλο του υπουργείου Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων για τις υπάρχουσες και δυνητικές πολιτικές στέγασης.

Τα πρώτα κεφάλαια που αφορούν στην ανάλυση της νοτιοευρωπαϊκής οικογένειας και τις πρακτικές στέγασης, στην ιστορία των πολιτικών για τη στέγη και των αντίστοιχων στεγαστικών πρακτικών, καθώς και στην εξέλιξη των πολιτικών την εποχή της λιτότητας στη Νότια Ευρώπη και την επίδρασή τους στους νέους, αποτελούν αποτέλεσμα βιβλιογραφικής έρευνας σε ελληνικά και διεθνή ακαδημαϊκά συγγράμματα και συνεντεύξεις με άτομα που γνωρίζουν το υπάρχον νομικό και νομοθετικό πλαίσιο. Όσον αφορά το κεφάλαιο που αναφέρεται στην κρίση και τις πολιτικές λιτότητας, λόγω της εγγύτητας αυτής της περιόδου με το παρόν, αναζητήθηκαν επίσης πηγές από εφημερίδες, ιστοτόπους και άλλα επώνυμα σύγχρονα δημοσιεύματα. Ενώ το τελευταίο κεφάλαιο είναι προϊόν της έρευνας πεδίου που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και την Ολλανδία, την περίοδο από Αύγουστο του 2016 έως Φεβρουάριο του 2017.

Το δείγμα αφορά νέους Έλληνες επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Αθήνας ή στο εξωτερικό και έχουν ζήσει τουλάχιστον για 4 χρόνια στην Αθήνα ως φοιτητές. Οι συνεντευξιαζόμενοι είναι απόφοιτοι από δύο υψηλόβαθμες σχολές οι οποίες ήταν συνυφασμένες μέχρι και πριν την κρίση με υψηλές απολαβές, χαμηλή ανεργία και υψηλό κοινωνικό επίπεδο. Οι δύο σχολές από τις οποίες έχουν αποφοιτήσει οι συμμετέχοντες είναι το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Ο.Π.Α., πρώην ΑΣΟΕΕ) και στην πλειονότητά τους από το τμήμα Διοικητικής Επιστήμης και Τεχνολογίας και η Νομική σχολή του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι συμμετέχοντες, εργάζονται πάνω στο αντικείμενό τους, δηλαδή διοίκηση επιχειρήσεων και νομικές υπηρεσίες.

Περιορισμοί

Γενικά λόγω της επιλογής της εθνογραφικής έρευνας δεν είναι δυνατό να γενικεύσουμε τα αποτελέσματα της ή να προβάσουμε μία και μοναδική πραγματικότητα, αλλά επιδιώκουμε να αντιληφθούμε πως τα υποκειμενικά νοήματα για την κατοικία και την οικογένεια παράγονται. Επιπροσθέτως, τα δεδομένα από τις εις βάθος συνεντεύξεις δεν δύνανται να γενικοποιηθούν πέρα από την ειδική περίπτωση που αποκαλύπτουν.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου, πολλά προσωπικά γεγονότα των συμμετεχόντων επηρέασαν την έκβαση και την πρόοδο της έρευνας. Προσωπικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν την περίοδο εκείνη, απέτρεψαν την εκτενέστερη εθνογραφική διερεύνηση ή σε ορισμένες περιπτώσεις άλλαξε η ίδια η πορεία της μελέτης.

Η βαθιά οικογενειοκρατική ελληνική κοινωνία απαιτεί πολύ ιδιαίτερη προσέγγιση στο πεδίο όταν τυχαίνουν οικογενειακά/προσωπικά θέματα. Συγκεκριμένα πέρα από έναν χωρισμό του συμμετέχοντα που θα επηρεάσει την συνέντευξη ειδικά όταν αυτή αναφέρεται σε σπίτι και συγκατοίκηση, δεν μπορεί ακόμα να παραβλέψει ότι όταν εμφανιστούν προβλήματα υγείας σε κάποιο μέλος της οικογένειας είναι προτιμότερο να μην εξελιχθεί καμία συνέντευξη ειδικά όταν υπήρχε/υπάρχει κάποια περίοδος κοινής στέγασης με τους συνεντευξιαζόμενους. Οι συνεντευξιαζόμενοι ακόμα και να επιθυμούν να δώσουν οι ίδιοι την ιστορία τους θα είναι φορτισμένοι συναισθηματικά και υπάρχει περίπτωση τα δεδομένα να είναι ελαφρώς παραπλανητικά.

Ακόμα, η κρίση που μαστίζει την Ελλάδα τα τελευταία χρόνια δημιουργεί δυσάρεστες καταστάσεις ή επιβαρύνει υπάρχοντα προβλήματα. Οπότε σε μία τέτοια πραγματικότητα οι συνεντευξιαζόμενοι είθισται να ερωτώνται προσεκτικά και με διακριτικότητα ώστε να μην επιβαρύνει την ψυχολογία τους αλλά και να επιτευχθεί η συγκέντρωση αντιπροσωπευτικών προσωπικών ιστοριών.

Ακόμα, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο όρος πολίτης στη συγκεκριμένη μελέτη θα έχει διττή σημασία. Όσον αφορά τις πολιτικές του κράτους για να αναλυθούν, ο πολίτης θα αποτελεί το πρόσωπο εκείνο που διαμένει στην πόλη και είναι εγγεγραμμένο στις τοπικές υπηρεσίες εκεί το οποίο μπορεί να συνοδεύεται και από συγκεκριμένα προνόμια από το κράτος πρόνοιας. Εντούτοις, σε όλη την υπόλοιπη μελέτη, πολίτης θεωρείται οποιοδήποτε άτομο διαμένει ή επιθυμεί να διαμείνει σε κάποια πόλη και εκτελεί κάποια στεγαστική πρακτική για να καλύψει τις ανάγκες του, στη συγκεκριμένη περίπτωση στα πλαίσια της Ελλάδας. Ως πολίτης θα κατονομάζεται για παράδειγμα και ο μετανάστης που επιθυμεί να εγκατασταθεί σε μία πόλη και καλείται να καλύψει την ανάγκη στέγασης μέσα από διάφορες τακτικές.

Η οικογένεια και η κατοικία στη Νότια Ευρώπη

“...το μόνο αληθινά φτωχό άτομο είναι εκείνο που δεν έχει οικογένεια.” (Moreno & Mari-Klose, 2013, σελ.495)

Η νοτιοευρωπαϊκή οικογένεια είναι φορέας πρόνοιας και ο κύριος θεσμός για την κοινωνικο-οικονομική και πολιτική αναπαραγωγή της κοινωνίας. Μέσω της οικογένειας, τα ιδανικά των μεσογειακών πολιτισμών και η ισχυρή οικογενειοκρατική κουλτούρα διατηρείται και κληρονομείται στις νέες γενιές που υιοθετούν αντίστοιχες στρατηγικές για να αντιμετωπίσουν τα στεγαστικά και όχι μόνο προβλήματα. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση των Saraceno και Keck (2010, σελ. 676) όσον αφορά τις Ευρωπαϊκές μεσογειακές χώρες, αυτές ανήκουν στο μοτίβο της “οικογενειοκρατίας από επιλογή” (“familialism by default”) που προτείνει ότι δεν προσφέρονται εναλλακτικές επιλογές από το κράτος ως προς την πρόνοια ή έστω υποστήριξη της δεδομένης οικογενειακής φροντίδας προς τα μέλη της.

Η σημαντικότητα της οικογένειας σε αυτή την περιοχή έχει βαθιές ιστορικές ρίζες (Ferrera, 2010), και οι κάτοικοι τείνουν να ακολουθούν κάποιες

πρακτικές όπως η καθυστερημένη αποχώρηση από το πατρικό σπίτι, η διαγενεακή συγκατοίκηση και η εγγύτητα των κατοικιών των μελών της ίδιας ευρύτερης οικογένειας. Συγκεκριμένα, η προσφορά και διατήρηση ενός ασφαλούς περιβάλλοντος ώστε να εγκατασταθεί άνετα η οικογένεια αποτελεί μία από τις πιο μεγάλες ανησυχίες σε αυτή την γεωγραφική περιοχή (Knight&Stewart, 2016) που αποκαλύπτεται από τις διαγενεακές ενέργειες αλληλεγγύης (Moreno & Mari-Klose, 2013). Υπάρχει μάλιστα η αντίληψη ότι αυτού του είδους οι οικογενειακοί δεσμοί με την κατοικία είναι χαρακτηριστικοί στις συνθήκες πιο αποστερημένων χωρών (Forrest, 1995). Ωστόσο στην περίπτωση της Νότιας Ευρώπης, αποδείχτηκε ένα ισχυρό εργαλείο για να ανακάμψουν οι φτωχές αυτές χώρες από την εξαθλίωση των πολέμων. Ακόμα, “ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί, έμφαση στις συντάξεις, ασφαλείς θέσεις εργασίας κατά τα παραγωγικά χρόνια, ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις χρημάτων σε σημαντικές φάσεις ζωής” (Ferrera, 2010, σελ.171) καθώς και υψηλή ιδιοκατοίκηση συνιστούσαν ένα στιβαρό σύστημα στις Μεσογειακές κοινωνίες. Την περίοδο πριν την παγκόσμια οικονομική κρίση, ο, παραδοσιακά, άντρας ‘κουβαλητής’ επωφελούνταν από εργασιακές ευκαιρίες και αργότερα με σημαντικές συντάξεις με τα οποία φρόντιζε την οικογένεια και το δίκτυο συγγένειας του νοικοκυριού (Naldini&Jurando, 2013), οπότε οι δημόσιοι θεσμοί και η αγορά έπρεπε να προνοήσουν για περιορισμένα προβλήματα του πληθυσμού (Arundel&Ronald, 2015). Αυτό το είδος του συστήματος χαρακτηρίζεται από άνισο και έμμεσο κράτος πρόνοιας, πελατειακές σχέσεις και πατρωνάρισμα στην πολιτική σκηνή (Mantouvalou&Mauridou, 1993, Ferrera, 2010), εκτεταμένη ανεπίσημη αγορά εργασίας και εθνικές καπιταλιστικές οικονομίες ολιγοπωλίων εξαρτώμενη από το κράτος (Papadopoulos&Roumpakis, 2013).

‘Οικογενειακής πρόνοιας καπιταλισμός’ χαρακτηρίζεται το καθεστώς αυτών των χωρών και μπορεί να παρατηρηθεί στον εξέχοντα ρόλο της οικογένειας στις περισσότερες δραστηριότητες των μελών της που σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες διαχειρίζονται από τον καπιταλισμό (Papadopoulos&Roumpakis, 2013). Οικογένειες και κοινωνικά δίκτυα – τα οποία είναι επίσης φανερά στην πολιτική ζωή της χώρας και επηρεάζουν τις κρατικές πολιτικές – αποδείχτηκαν αποτελεσματικά στην στεγαστική ανάπτυξη μετά από τις καταστροφές και τους πολέμους που οι χώρες υπέφεραν (Clogg, 1983, Allen et al., 2004). Επιπροσθέτως, οι οικογένειες επένδυσαν τις αποταμιεύσεις τους στην αγορά κατοικιών για να εξασφαλίσουν σταθερότητα, αυτονομία και ασφάλεια (Gentile, 2015; Minguez, 2016). Εντούτοις, η οικογένεια πέρα από τα μέσα για την απόκτηση κατοικίας, δημιουργούσε ολόκληρη στρατηγική ώστε να υποστηρίξει τις ανάγκες των μελών της. Αντίστοιχα, τα νεότερα μέλη προστατεύονταν σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική και εργασιακή επισφάλεια (Moreno & Mari-Klose, 2013) εφόσον η οικογένεια απορροφούσε όσο δύναται τις επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης.

Η απόκτηση στέγης από τους πολίτες, προωθήθηκε έντονα από τις δημόσιες πολιτικές και την αγορά τις τελευταίες δεκαετίες, καθιστώντας την

προτεραιότητα για την οικογένεια. Ωστόσο, παρατηρείται στη συνέχεια μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις οικογένειες που κατέχουν ακίνητη περιουσία και αυτών που υπολείπονται. Ειδικά κατά τη διάρκεια της κρίσης, οι πρώτες δύνανται να αντιμετωπίσουν πιο αποτελεσματικά τα προβλήματα εφόσον η ιδιοκτησία κατοικίας λειτουργεί ως περιουσιακό στοιχείο σαν δίκτυο ασφαλείας για την ευρύτερη οικογένεια (Baldini&Poggio, 2014). Ταυτόχρονα, η οικογενειακή υποστήριξη περιορίζει τις ίσες ευκαιρίες για τους νέους ως προς την απόκτηση της προσωπικής κοινωνικής θέσης (Serracant, 2015) εφόσον η πρόσβαση στην ιδιοκτησία έχει στρωματοποιηθεί άμεσα ανάμεσα στις διαδοχικές γενιές (Forrest&Yip, 2012). Ταυτόχρονα, η κρατική κοινωνική προστασία διανέμεται άμεσα προ κρίσης και οι ηλικιωμένοι έτειναν να εμφανίζονται 'υπερρωφελημένοι' από τις δημόσιες πολιτικές¹ ενώ η στήριξη της οικογένειας και οι υπηρεσίες για τη διευκόλυνσή της ήταν πάντα υποανάπτυκτα (Ferrera, 2010).

Ακόμα, οι πολίτες της Νότιας Ευρώπης που απασχολούνται από την ντόπια οικονομία ή βρίσκονται σε καθεστώς ανεργίας, αντιμετωπίζουν μία σημαντική πρόκληση να ανταποκριθούν με τα οικονομικά προβλήματα και τα σύγχρονα προσωπικά τους πλάνα ζωής². Οι δημογραφικές και πολιτισμικές αλλαγές στα νοικοκυριά όπως οι μονογονεϊκές οικογένειες, τα ατομικά νοικοκυριά, η συνοίκηση με μη συγγενείς, 'ο γερασμένος πληθυσμός', το αυξανόμενο πλήθος των μεταναστών σε συνδυασμό με τις επισφαλείς εργασιακές ευκαιρίες και την ανάγκη για κινητικότητα προτείνουν νέες στεγαστικές ανάγκες (Pinto&Guerra, 2013) και παγιώνουν μία περισσότερο "αρθρωτή και άτυπη ζήτηση στέγης" (Bricocoli&Cucca, 2014, p.7). Επιπλέον, η ύφεση στην περιοχή επιδεινώνει την προσωπική οικονομική ευημερία των πολιτών αλλά σε αντίθεση με τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες, τα κράτη αυτά δεν προωθούν ως λύση στην "απώλεια της ικανότητας της [οικογένειας] να προστατεύσει το άτομο και τη μείωση του κοινωνικού ελέγχου [που ασκεί η οικογένεια] με αύξηση της εξατομικευμένης επιλογής, ελευθερίας και υπευθυνότητας" (Andreotti&Mingione, 2013, σελ.8). Αντίθετα, οι κοινωνικοί κίνδυνοι έτειναν και τείνουν να ξεπεραστούν από τις νοτιοευρωπαϊκές οικογένειες συλλογικά. Στα πλαίσια λοιπόν της ύφεσης, η επιδίωξη των σύγχρονων νοικοκυριών δεν είναι πλέον η οικονομική άνοδος αλλά η διατήρηση του ισχύοντος τρόπου ζωής, οπότε προσπαθούν να εκλογικεύσουν τα έξοδά τους, επιδεικνύουν αλληλεγγύη στα εξαθλιωμένα νοικοκυριά, συγχωνεύουν νοικοκυριά σε μία κατοικία ή ακόμα δέχονται υποστήριξη από φιλανθρωπικούς οργανισμούς (Sabaté, 2016a).

---

¹ Ειδικά το 1996 η δημόσια δαπάνη για τις συντάξεις των ηλικιωμένων ανερχόταν στο 54,5% της ολικής δαπάνης για την κοινωνική προστασία στην Ιταλία, 41,2% στην Ελλάδα, 41% στην Ισπανία και 36% στην Πορτογαλία (Eurostat, 1999).

² Ακόμα κι εάν νέοι τύποι νοικοκυριών αυξάνονται στην Νότια Ευρώπη, τα μέλη τους είναι ακόμα στιγματισμένα από κομμάτια των συντηρητικών τοπικών κοινωνιών.

Επίσης, σε αυτή την περιοχή της Ευρώπης, τα μέλη της οικογένειας από διαφορετικές γενεές τείνουν να διαμένουν μαζί για μεγαλύτερα διαστήματα³ όπως αναφέρθηκε, μέχρι να είναι ικανά τα νεότερα συνήθως άτομα να αποκτήσουν το δικό τους κατάλυμα, ιδανικά μέσω απόκτησης ακινήτου. Ταυτόχρονα, η οικογένεια αναλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας των εξαρτώμενων μελών που δεν δύναται να αυτοεξυπηρετούνται (Naldini&Jurado, 2013, Moreno & Mari-Klose, 2013). Επιπροσθέτως, πλέον κατά τη διάρκεια της κρίσης υπάρχει η ένδειξη ότι άνθρωποι επιστρέφουν στο πατρικό τους σπίτι, οικογένειες με παιδιά εγκαθίστανται στην κατοικία των παππούδων και εγκατεστημένοι μετανάστες αναγκάζονται από τις καταστάσεις να μετοικήσουν στην χώρα καταγωγής ή σε άλλες πιο εύρωστες χώρες (Sabaté, 2016a). Η πρακτική της διαγενεακής συνοίκησης είναι φανερή και στο γεγονός ότι τα νοτιοευρωπαϊκά σπίτια είναι από τα πιο πυκνοκατοικημένα και εξαθλιωμένα στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, η Ελλάδα, η Ιταλία και η Πορτογαλία είναι οι τρεις χειρότερες περιπτώσεις με αντίστοιχα ποσοστά 26,5%, 26,2% και 10,1% πληθυσμού που διαμένει υπό αυτές τις συνθήκες (Pinto&Guerra, 2013). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της κρίσης, η οικογένεια διαδραματίζει έναν ακόμα πιο καίριο ρόλο στην ικανοποίηση των στεγαστικών αναγκών με τις ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις χρημάτων και ιδιοκτησιών (Arundel&Ronai, 2013).

Επομένως, στις πρακτικές στέγασης κατά τη διάρκεια κοινωνικοοικονομικών κρίσεων, των Νοτιοευρωπαίων και όχι μόνο, ξεχωρίζουν οι οικογενειακές στρατηγικές. Μετά από αυτή την εισαγωγή για την νοτιοευρωπαϊκή οικογένεια θα παρουσιαστούν οι πολιτικές και οι πρακτικές στέγασης στην Ελλάδα σε σχέση με τις οικογενειακές δυναμικές.

Ιστορία πολιτικών στέγασης στην Ελλάδα

Σε αυτό το κεφάλαιο θα πραγματοποιηθεί περιγραφή συγκεκριμένων κρατικών μηχανισμών που εφαρμόστηκαν ως προς τη στέγαση του πληθυσμού της Αθήνας από την πρώτη στεγαστική κρίση μετά την Μικρασιατική καταστροφή μέχρι και τη δεκαετία του 2000. Οι πολιτικές που θα αναλυθούν δεν αφορούν μόνο τα επίσημα μέτρα αλλά και την έμμεση κρατική παρέμβαση που επηρέασε την ελληνική στεγαστική πραγματικότητα (Siatitsa, 2014). Οι επίσημες πολιτικές που επέδρασαν στην κατοικία ανήκουν κυρίως σε δύο κατηγορίες, οικονομικές με την αναδιανομή των πόρων στους πολίτες μέσω φορολογικών ελαφρύνσεων και πολεοδομικές-κατασκευαστικές ρυθμίσεις (Maloutas, 2008). Επίσης, στην ελληνική περίπτωση, η απουσία σημαντικών κρατικών ρυθμίσεων της κατοικίας σε συνδυασμό με τακτικές ανοχής ή ελαστικότητας από την κυβέρνηση είναι μεγάλης σημασίας. Μάλιστα, σύμφωνα με Έλληνες ακαδημαϊκούς η επιλογή της μη-πολιτικής είναι το ίδιο δυνατή όσο η ύπαρξή της (Economou, 1987, 2003, Siatitsa 2014).

---

³ Χαρακτηριστικά, το 72% των Ισπανών και το 73% των Ιταλών νέων μεταξύ των ηλικιών 25-29, το 2000, συγκατοικούσαν ακόμα με τους γονείς τους.

Κατ'αρχάς, η πρώτη φορά που ξεχώρισαν κάποιες μεγάλες αλλαγές στην αστική ανάπτυξη της Ελλάδας ήταν το 1922 όταν οι μετανάστες από την Μικρά Ασία, Τουρκία, έφθασαν στην Ελλάδα αναζητώντας καταφύγιο στις ελληνικές πόλεις και την ύπαιθρο (Siatitsa 2014) μετά την αποτυχία της ελληνικής στρατιωτικής επιχείρησης (Maloutas, 2003). Λόγω της κρίσης ιδρύθηκε η Επιτροπή για την Αποκατάσταση των Προσφύγων από το Ελληνικό κράτος και την Κοινωνία των Εθνών (Hirschon&Thakurdesai, 1978), η οποία πρότεινε τις πρώτες στεγαστικές λύσεις για τους πρόσφυγες (Siatitsa 2014), προσφέροντας απευθείας κατοικίες (Theodoridou, 2011) και κυρίως κατατέμνοντας τη δημόσια γη που προσφέρθηκε για την αυτοκατασκευή⁴ σπιτιών στους μετανάστες (Allen et al., 2004). Όντως, μέχρι το 1936, 425.000 εκτάρια γης διανεμήθηκαν σε 305.000 οικογένειες από την Μικρά Ασία (Vergopoulos, 1975) ώστε να χτίσουν τις κατοικίες τους με ίδια μέσα. Αντίστοιχα, όσον αφορά τις έτοιμες κατοικίες, μέχρι το 1929 καταμετρήθηκαν 27.000 που δόθηκαν από το κράτος στους μετανάστες σε όλη την επικράτεια (Hirschon&Thakurdesai, 1978) ενώ το πλήθος τους μέχρι το 1941 ανέρχεται σε 138.700 (Kotzamanis&Maloutas, 1985). Παρά τις προσφορές αυτές, στην Αθήνα μόλις το 21,7% των προσφύγων στεγάστηκαν από τις ενέργειες της Επιτροπής (Kalama, 2013).

Επιπρόσθετα, το 1923 παρουσιάστηκε το πρώτο νομοθετικό διάταγμα “Ν.Δ. 17-07-1923: Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών” που θέσπισε κάποιες αρχές για την ολοκληρωμένη αστική ανάπτυξη. Παράλληλα, θεσπίζονται και άλλα μέτρα (Άρθρο 20 από 3714 / 24.12.28, Άρθρο 40 από διάταγμα 17.7 / 16.8, Βασιλικό Διάταγμα της 10.11.1923 και 15.11.1923) που στοχεύουν κυρίως στην έμμεση εξυπηρέτηση μόνο ακραίων περιστατικών στεγαστικών κρίσεων των πολιτών όπως οι πρόσφυγες, τα θύματα σεισμών και άλλων φυσικών καταστροφών (Καρουαίου, 2010). Ύστερα κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, η κατοικία εξαφανίζεται από την ατζέντα της κοινωνικής πολιτικής και αναφέρεται μόνο σε επίσημες πολιτικές συζητήσεις ως διφορούμενο εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης (Allen et al., 2004).

Η επόμενη διακριτή περίοδος για τη στέγαση στην Ελλάδα, ορίζεται μεταπολεμικά από το τέλος του εμφυλίου πολέμου το 1949 (Vaiou et al., 2000) μέχρι το 1960. Είναι αξιοσημείωτο να αναφερθεί ότι μεταξύ 1947 και 1949 υπήρξε οικονομική βοήθεια 2 εκατομμυρίων δολαρίων από το Σχέδιο Μάρσαλ που στόχευε στην ανοικοδόμηση των Ελληνικών πόλεων αλλά τα χρήματα απορροφήθηκαν κυρίως για τις ανάγκες στήριξης του κράτους πρόνοιας και της επιβίωσης του πληθυσμού κατά τη διάρκεια του εμφυλίου (Vaiou et al., 2000). Το 1949 η εξωτερική στήριξη σταδιακά μειώνεται (Kotzamanis&Maloutas, 1985) και το κράτος καλείται να αναλάβει την ανοικοδόμηση των αστικών κέντρων χωρίς το απαραίτητο κεφάλαιο με αποτέλεσμα μόλις 100.000 κτίρια να κατασκευαστούν τη δεκαετία του 1950, εν μέρει με την οικονομική συνεισφορά του σχεδίου Μάρσαλ, που δεν δύναται να καλύψουν τη σύγχρονη ανάγκη στέγης (Kalama, 2013). Αναλυτικά, μετά

---

⁴ Ο όρος δεν αναφέρεται στην παραγωγή εμπορικών οι κοινωνικών κατοικιών αλλά σε ιδιωτικές κατοικίες.

τον πόλεμο υπήρχε εκτεταμένη στεγαστική κρίση⁵ που αφορούσε τόσο στους εσωτερικούς μετανάστες που έφταναν στα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα, αλλά και στους κατοίκους των πόλεων που έμειναν άστεγοι από τις καταστροφές του πολέμου στα κτίρια της (Mantouvalou, 1985). Ταυτόχρονα εφόσον το πολιτικό καθεστώς που είχε εγκαθιδρυθεί είχε περιορισμένη νομιμότητα (Allen et al., 2004) και οι πολιτικές που πρότεινε αντίστοιχα ήταν κυρίως έμμεσες και στόχευαν στην ανακούφιση της στεγαστικής κρίσης μέσω οικονομικών ρυθμίσεων.

Η αυτοκατασκευή κατοικιών ήταν δυνατή λόγω της ανυπαρξίας κρατικής παρέμβασης και της πολιτικής επιλογής απουσίας φόρων για το χτίσιμο ιδιωτικών κατοικιών (Maloutas, 2008). Παράλληλα, σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα 18/20.3.1926 που αναφέρει ότι “Οι λεγόμενοι παράνομοι συνοικισμοί κατεδαφίζονται από την αστυνομία χωρίς καμία προειδοποίηση σε περίπτωση που δεν υπάρχει μόνιμη εγκατάσταση ανθρώπων μέρα και νύχτα”, απαγορεύεται η κατεδάφιση παράνομων κατοικιών στην περίπτωση που κάποιος διαμένει ήδη σε αυτό (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Αυτή η ρύθμιση επέδρασε σημαντικά στις πρακτικές στέγασης όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Η πρώτη φορά που το θέμα κατοικίας αναφέρεται από την πολιτεία είναι σε επίσημη αναφορά για το ελληνικό οικονομικό πρόβλημα το 1952 όταν ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο κατασκευής κατοικιών⁶ προτείνεται αλλά απορρίπτεται για πολιτικούς λόγους (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Αντίθετα, μία οικονομική πολιτική αυτής της περιόδου που επηρέασε έμμεσα τον οικοδομικό τομέα άρα και την κατοικία ήταν η υποτίμηση της δραχμής⁷ το 1953 που αποτέλεσε την αρχή μιας μακράς περιόδου νομισματικής σταθερότητας και προώθησε την επένδυση στη χώρα (Vaiou et al., 2000). Ακόμα, η ρύθμιση για την αύξηση του συντελεστή δόμησης καθώς και το ΚΗ διάταγμα που καταργούσε τον έλεγχο ενοικίων και την φορολογία σε κτίρια κατασκευασμένα μετά το 1945 στήριξαν έμμεσα και αυτά την ανάπτυξη (Mantouvalou, 1985). Ταυτόχρονα το κράτος προσπάθησε να προσελκύσει επενδύσεις σε συνάλλαγμα⁸ από Έλληνες του εξωτερικού σε τίτλους ιδιοκτησίας στην πατρίδα με πιστωτικές και φορολογικές διευκολύνσεις (νομοσχέδιο 1262/1982) (Kasimis et al., 2012). Επίσης, το 1954 με μία ρύθμιση ιδρύεται ο Αυτόνομος Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας ώστε να προσφέρει στεγαστικές δυνατότητες σε εργάτες και υπαλλήλους επιχειρώντας να ακολουθήσει τις πολιτικές των βιομηχανοποιημένων κρατών (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Ωστόσο, κάλυπτε μόνο τους εργαζόμενους που ήταν ασφαλισμένοι σε συγκεκριμένο ίδρυμα, το ΙΚΑ (Emmanuel, 2006). Στη συνέχεια, το 1955 δύο νόμοι ψηφίστηκαν διαμορφώνοντας το οικιστικό

⁵ Η κατάσταση είχε χαρακτηριστεί σε δημόσια αναφορά ως “γενικευμένη εξαθλίωση”, (Mantouvalou, 1985)

⁶ “Αναφορά για το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας”, κατατέθηκε από τον οικονομικό σύμβουλο Κ.Βαρβαρέτσο στην κυβέρνηση Πλαστήρα (Mantouvalou&Mavridou, 1993).

⁷ Η ισοτιμία τροποποιήθηκε από 15 δρχ σε 30 δρχ.= 1 δολλάριο (Vaiou et al., 2000).

⁸ Πράγματι, τα υψηλότερα ποσά εισαγόμενου ιδιωτικού κεφαλαίου δρομολογείται προς τη στέγαση σύμφωνα με την ανάλυση “Μακροπρόθεσμες δυνατότητες και ανάλυση της ελληνικής οικονομίας” Β.Ι.Ε, Αθήνα, 1967, p. 229.

τοπίο. Ο πρώτος νομιμοποιεί τα παράνομα κτίρια που κατασκευάστηκαν μέχρι το 1955 περιλαμβάνοντάς τα στο νέο σχέδιο πόλης της Αθήνας (Νόμος 3275/1955) ενώ ο άλλος προτείνει νέο συντελεστή δόμησης βάσει του Βασιλικού Διατάγματος 30/8/1955 που οδήγησε στην εξάπλωση των πολυκατοικιών στο κέντρο της (Vaiou et al., 2000). Συνολικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 η κρατική συμμετοχή στην οικοδομική δραστηριότητα ήταν μόλις το 10% της μέσης συμμετοχής στις επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου (Kotzamanis&Maloutas, 1985, Economou, 1987, p.124-5).

Επιτυχώς, στα μέσα της δεκαετίας του 1960 η επείγουσα ανάγκη για στέγαση ρυθμίστηκε (Mantouvalou, 1985) και οι έμμεσες πολιτικές ήταν ακόμα οι επικρατούσες στην κρατική παρέμβαση για τη στέγη, οι οποίες δικαίωσαν τις επενδύσεις στις πρακτικές στέγασης των πολιτών κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Ειδικά μετά το 1961 τα μέτρα της κυβέρνησης αφορούσαν φορολογικές ελαφρύνσεις, παροχή επιδοτήσεων και άλλες οικονομικές ευκολίες για τους υποψήφιους αγοραστές κατοικίας που οδήγησαν σε αύξηση των επενδύσεων στον τομέα της κατασκευής κατά 50% (Petronis, 2015). Μία ακόμα κατηγορία φορολογικών απαλλαγών που επέδρασε κριτικά στον τομέα αυτό, αφορούσε τις ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις χρημάτων, τις προίκες καθώς και τις γονικές δωρεές (Maloutas, 2008). Επίσης σε αυτή την περίοδο εμφανίζεται μία ρύθμιση που θα αλλάξει το αστικό τοπίο, η 'Αντιπαροχή'⁹, το σύστημα αυτό θεσμοθετήθηκε από τον νόμο για τις οριζόντιες ιδιοκτησίες (Ν. 3741/1929) (Kalama, 2013) και συνδυάστηκε από την κρατική (το δικτατορικό καθεστώς εν προκειμένω) απόφαση για υψηλότερο συντελεστή δόμησης¹⁰ και φοροαπαλλαγές (Maloutas, 2008). Στη συνέχεια, το 1968 δύο σημαντικοί νόμοι ψηφίστηκαν για την νομιμοποίηση των σπιτιών που χτίστηκαν μέχρι το 1968 (Α.Ν. 410/1968) και την αύξηση του συντελεστή δόμησης για τις περιοχές της περιφέρειας και τα προάστια (Α.Ν. 395/1968) (Vaiou et al., 2000).

Ύστερα στη δεκαετία του 1970, και συγκεκριμένα στο σύνταγμα του 1975, στο Άρθρο 21,4 αναφέρεται ότι η απόκτηση κατοικίας από άπορους πολίτες αποτελεί κρατικό καθήκον με ασαφή όμως ορισμό των δικαιούχων καθώς και της ποιότητας των καταλυμάτων (Emmanuel, 2006). Είναι αξιοσημείωτο ότι κοινωνική πολιτική όσον αφορά τη στέγη δεν υποστηρίζεται από περαιτέρω ρυθμίσεις πέρα από τις προαναφερθείσες. Εντούτοις, το 1977 νομιμοποιήθηκαν ξανά τα παράνομα κτίρια που αποτελούσαν την πρώτη κατοικία, εντάσσοντάς τα για άλλη μια φορά στο σχέδιο πόλης (Emmanuel, 2006). Επιπλέον, στις αρχές του 1980 η αστική πολιτική βασίστηκε στον αστικό αναπτυξιακό νόμο του 1983 που εισήγαγε τις ελεγχόμενες αστικές ζώνες ώστε να προστατευθούν ευαίσθητες περιοχές και να περιοριστεί η

⁹ Μέσω του συστήματος της αντιπαροχής, ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου που διατηρούσε και το σπίτι του εκεί, παραχωρούσε το οικοπέδο ώστε ο εργολάβος να χτίσει μικρές πολυκατοικίες. Ο ιδιοκτήτης της γης δικαιούνταν κάποια διαμερίσματα ενώ τα υπόλοιπα αποτελούσαν την πληρωμή ουσιαστικά του εργολάβου ο οποίος τα προωθούσε στην αγορά (Maloutas, 2008).

¹⁰ Ο συντελεστής δόμησης αυξήθηκε αυτή την περίοδο κατά 20% για να προωθήσει την κατασκευαστική δραστηριότητα (Maloutas, 2008).

ασχεδίαστη κατασκευή και εξάπλωση (Εφημερίδα της Κυβέρνησης, ΦΕΚ-33/Α). Επίσης, σε αυτή την περίοδο το κράτος προσπάθησε ξανά να προσελκύσει τον απόδημο ελληνισμό προσφέροντας στεγαστικά δάνεια με ευνοϊκούς όρους για την αγορά σπιτιού (ν. 1150/1981) από όσους επιθυμούσαν να επιστρέψουν από τη Δυτική Ευρώπη ή απλά να επενδύσουν στην Ελλάδα (Kasimiris et al., 2012). Τα δάνεια προωθήθηκαν ωστόσο και στον ντόπιο πληθυσμό μέσα από ρυθμίσεις για επιδότηση αγοράς πρώτης κατοικίας μέσω δανεισμού αλλά και ενοικίασης κατοικίας (Νόμος Κουτσόγιωργα)¹¹ αποδεικνύοντας την εμπλοκή του κράτους με τον τραπεζικό τομέα (Emmanuel, 2006).

Κατά την μεταπολεμική περίοδο μέχρι το 1985 από τα 3.000.000 σπίτια που κτίστηκαν μόλις οι 5.000 ήταν αποτέλεσμα κρατικής μέριμνας (Kotzamanis&Maloutas, 1985). Ένα τελευταίο δεδομένο για αυτή την περίοδο είναι η ίδρυση του Δημόσιας Επιχείρησης Πολεοδομίας και Στέγασης (ΔΕΠΟΣ) που λόγω πολιτικών σκοπιμοτήτων περιορίστηκε σε ασήμαντες δραστηριότητες και ποτέ δεν προώθησε μία καθαρά κοινωνική πολιτική για την κατοικία (Emmanuel, 2006).

Κατά τη δεκαετία του 1990, η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού και οι κανόνες της ελεύθερης αγοράς είναι εμφανή στην επιλογή της κυβέρνησης να δρα μόνο ως ρυθμιστής των νέων ιδιωτικών και εμπορικών δραστηριοτήτων με την προώθηση θελκτικών πολιτικών για διεθνείς επενδύσεις και αστικά αναπτυξιακά προγράμματα (Mpalampranidis et al., 2013; Siatitsa, 2014). Συγκεκριμένα το 1991 νέοι κρατικοί κανόνες χαρακτηρίζουν την ιδιωτική αστικοποίηση με ασαφή κριτήρια που εγκρίνουν περιοχές που δύναται να οικοδομηθούν (Mantouvalou&Manridou, 1993) χωρίς να προβλέπεται η προστασία περιοχών πρασίνου και πάντα εις όφελος των ιδιωτικών σχεδίων μακριά από μία κοινωνική πολιτική. Επιπροσθέτως, το 1997, ο Αναπτυξιακός Νόμος ανανεώθηκε με τον Νόμο 2508/97 για την 'Βιώσιμη Οικιστική Ανάπτυξη' που συμπεριλαμβάνει επίσης ρυθμίσεις για την ισορροπημένη και βιώσιμη ανάπτυξη των πόλεων και μικρών συνοικισμών, επιτρέποντας οργανωμένη πολεοδομική ανάπτυξη στην περιφέρεια των πόλεων και σε περιοχές δεύτερης και παραθεριστικής κατοικίας που ήταν ήδη μέρος της ζωής των αστικών οικογενειών¹² (Allen et al., 2004). Στην ίδια κατεύθυνση, ένας αυστηρός νόμος ενάντια στην παράνομη κατάκτηση οικοπέδων (Ν. 2052-5.6.92) για την δημιουργία παράνομων ιδιοκτησιών στις οποίες οικοδομούνταν κατοικίες, ψηφίστηκε ώστε να περιορίσει το παράνομο

---

¹¹ Η κυβέρνηση χρηματοδότησε μία μείωση του 7% σε γενικό βασικό επιτόκιο 21.5% για τους αγοραστές πρώτης κατοικίας χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος χωρίς άλλη ιδιοκτησία ακινήτου. Επίσης, οι καταθέτες σε αποταμιευτικά προγράμματα στέγασης θα έπαιρναν το 3,5% του ποσοστού των καταθέσεων τους, καθώς και 2.5-5 τοις εκατό επιδότηση στο επιτόκιο δανεισμού και οι αγοραστές των φθηνών μακροπρόθεσμων ομολόγων στεγαστικών δανείων (με την επιστροφή του 14 τοις εκατό) κέρδιζαν το δικαίωμα σε δάνειο έως και 3 φορές της αξία των ομολόγων, με 17,5 τοις εκατό ποσοστό, αν τοποθετηθούν τα ομόλογα στην εκδότη τράπεζα για 8 χρόνια (Εμμανουήλ, 1990).

¹² Η παραγωγή δευτερευουσών κατοικιών προωθήθηκε επίσης από τις κρατικές πολιτικές (Allen et al., 2004).

κτίσιμο (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Παράλληλα, το Εθνικό Κτηματολόγιο που ιδρύθηκε το 1997 επίσης, πραγματοποίησε την ταυτοποίηση των ιδιοκτησιών γης ώστε να αποτρέψει την παραβίαση οικοπέδων και την παράνομη οικοδόμηση ειδικά σε περιοχές κοντά σε μεγάλα αστικά κέντρα ή τουριστικούς προορισμούς (Κυβέρνηση της Ελλάδος). Αυτή την περίοδο οι πολιτικές δανεισμού και η χορήγηση δανείων ήταν οι κύριες κατευθυντήριες γραμμές της κυβέρνησης απέναντι στην κατοικία. Η κρατική παρέμβαση ακόμα, στόχευε έμμεσα στην ανακούφιση στεγαστικών αναγκών μόνο ακραίων περιπτώσεων (Siatitsa, 2014) όπως οι επαναπατρισμένοι από χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ.¹³

Οι παραπάνω ρυθμίσεις για τις δεκαετίες του 1980 και 1990 επηρεάστηκαν από το γεγονός της εισόδου της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (το 1981), την εισροή κεφαλαίων για κατασκευή υποδομών, την προετοιμασία για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 (1998-2004) και την απορρύθμιση του οικονομικού και δημόσιου τομέα (Siatitsa, 2014). Ωστόσο, σύμφωνα με τον σύγχρονο τύπο, δικηγόρους, μηχανικούς και άλλους επαγγελματίες συναφείς με τον κλάδο της οικοδομής, η παράνομη οικοδόμηση συνεχίστηκε με την βοήθεια της πολιτικής διαφθοράς (Mantouvalou&Mavridou, 1993) και η παραγωγή κατοικιών ρυθμίστηκε κατ'αρχάς από τις αλλαγές στην αγορά και μετέπειτα από τις κρατικές πολιτικές (Siatitsa, 2014).

Όσον αφορά τώρα τη δεκαετία του 2000 πρόκειται για μία κρίσιμη περίοδο που περιλαμβάνει και την παγκόσμια οικονομική κρίση που άρχισε το 2008 αλλά οι επιπτώσεις της έγιναν φανερές σταδιακά στον τομέα της κατοικίας. Στην περίοδο αυτή λοιπόν, οι αποφάσεις για τη στεγαστική πολιτική μεταβιβάζονται στις τοπικές αρχές, τα έργα για κατασκευή κατοικιών απορρίπτονται, οι επιχορηγήσεις χρησιμεύουν κυρίως για την ενίσχυση των δανείων και η κοινωνική πολιτική για την στέγη αφορά ακόμα περιορισμένες ειδικές κατηγορίες πολιτών σε ανάγκη (Siatitsa, 2014). Συγκεκριμένα, άμεση κρατική πολιτική για την κατοικία δεν δύναται να ξεχωρίσει, αλλά το χρηματοπιστωτικό σύστημα αποκτά έναν σημαντικό ρόλο με την 'άδεια του κράτους (Mpalampanidis et al, 2013). Ακόμα, την ίδια περίοδο η άρση των περιορισμών για τα στεγαστικά δάνεια από τις τράπεζες σε συνδυασμό με την ανακοίνωση της κυβέρνησης για μελλοντική αύξηση των φόρων και των τιμών, επέφερε ανάπτυξη στον στεγαστικό δανεισμό και αντίστοιχα στον κατασκευαστικό τομέα (Mpalampanidis et al, 2013). Επίσης, λόγω της προετοιμασίας για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, το κράτος φάνηκε για άλλη μια φορά ευέλικτο απέναντι στην εφαρμογή των υπαρχόντων πολεοδομικών κανόνων με την δικαιολογία επίτευξης εθνικών στόχων, επιδεινώνοντας τον αστικό ιστό και τις συνθήκες ζωής ενώ παράλληλα το εστίασε σε μεγάλα κατασκευαστικά έργα ιδιωτικά και δημόσια που χαρακτήρισαν τον κατασκευαστικό τομέα και στήριξαν την ίδρυση μεγάλων εταιριών (Mpalampanidis et al, 2013). Ακόμα, η απελευθέρωση της

---

¹³ Όντως, το 1990 το Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Απόδημων και Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων (ΕΙΥΑΑΠΟΕ), εισήγαγε ένα πρόγραμμα ένταξης για τη στέγαση και την κοινωνική επανένταξη 148.000 παλιννοστούντων που αφίχθησαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 από την πρώην Σοβιετική (Κυβέρνηση της Ελλάδος).

κεφαλαιαγοράς και του χρηματοοικονομικού συστήματος ήταν κριτικά για αυτή την εποχή και εισήχθησαν με την υιοθέτηση του Ευρώ του 2001 (Κυβέρνηση της Ελλάδας). Οι μόνες κατηγορίες πολιτών που λάμβαναν κάποια κρατική στήριξη ήταν οι περιπτώσεις των εργατών που προμηθεύονταν με χαμηλό κόστος κατοικίες ή επιδόματα σε περίπτωση που ενοικίαζαν, μέσω του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας, τα θύματα φυσικών καταστροφών (Allen et al., 2004), οι πρόσφυγες και άλλες ακραίες περιπτώσεις όπως οι Έλληνες Ρωμά ή οι γυναίκες που αντιμετώπιζαν οικογενειακή βία (Κυβέρνηση της Ελλάδας). Σύμφωνα με τα παραπάνω σε αυτή την περίοδο η Ελλάδα και κυρίως η Αθήνα μεταμορφώθηκε μέσα από την απουσία άμεσων πολιτικών στέγης και μιας αδύναμης κοινωνική πολιτικής για την κατοικία που οδήγησε σε μία αυξανόμενη απελευθέρωση των ρυθμίσεων για την κατοικία (Maloutas, 2008).

Το ελληνικό κράτος αποδεικνύεται ότι δεν έχει πραγματοποιήσει τις τυπικές εκτιμήσεις για να εντοπίσει τις πραγματικές στεγαστικές ανάγκες των πολιτών. Παράλληλα, οι έμμεσες ρυθμίσεις που εφαρμόζονται από το κράτος επηρεάζουν τις συμπεριφορές των νοικοκυριών, δημιουργώντας περιορισμούς και ευκαιρίες που επιτρέπουν συγκεκριμένες ενέργειες (Clapham, 2005).

Πρακτικές στέγασης στην Ελλάδα

“Ένα πρωί το είδαμε σαν οικόπεδο και το επόμενο πρωί το θεωρήσαμε σπίτι, δεν ξέραμε καν αν το είχαμε χτίσει μέσα στο οικόπεδο ή στον δρόμο, ήταν πάντα νύχτα”, εσωτερικοί μετανάστες στην Αθήνα εξηγούν την κατάσταση της αυτοκατασκευής τη μεταπολεμική περίοδο.¹⁴

gecekondu: Τουρκική λέξη για την αυτοκατασκευή που σημαίνει “χτίστηκε σε μία νύχτα” (Petrovoulou et al., p. 5, 2016)

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν οι πρακτικές στέγασης των πολιτών σε σχέση με την δυναμική της οικογένειας. Συγκεκριμένα, οι πρακτικές που αναλύονται παρακάτω αναφέρονται στις οικογενειακές στρατηγικές των πολιτών ενώ αυτοί αποκτούν την κατοικία τους παράνομα, νόμιμα ή εκμεταλλευόμενοι την απουσία, τα κενά ή την ίδια τη νομοθεσία χωρίς εξουσιοδότηση. Η τελευταία κατάσταση έχει εμπνεύσει, μάλιστα, Ιταλούς ακαδημαϊκούς στη δημιουργία ενός όρου από ελληνικές λέξεις η οποία πλέον χρησιμοποιείται ευρέως, ο όρος είναι ‘nomotropismo’ στα ιταλικά και ‘nomotropism’ στα αγγλικά και προέρχεται από τις λέξεις νόμος και τρέπω¹⁵. Στη συγκεκριμένη μελέτη θα χρησιμοποιηθεί ο όρος ‘νομοτροπισμός’¹⁶, ως μετάφραση αυτών των όρων. Ακόμα, για μία βαθύτερη ανάλυση

¹⁴ Δήλωση πολιτών – εσωτερικών μεταναστών στην περιοχή των Λιοσίων, Αττική (Mantouvalou&Mavridou, 1993)

¹⁵ Conte, Amedeo G. "Nomotropismo: agire in funzione di regole." Sociologia del diritto (2000).

¹⁶ Η ιδέα του νομοτροπισμού αναφέρεται στις πρακτικές που εκμεταλλεύονται έναν νόμο στην έκταση που επιθυμούν ώστε να προωθήσουν τους στόχους τους (Chiodelli & Moroni, 2014).

δημιουργήθηκε μία κατηγοριοποίηση που αποτελείται από δύο κύριες κατηγορίες και 4 υποκατηγορίες, όπως φαίνεται στο Σχήμα 1. Σε αυτή την σχηματοποίηση θεωρούμε την κατοικία ως το κατάλυμα χωρίς το συναισθηματικό φαντασιακό του σπιτιού το αντίστοιχο 'house' στα αγγλικά και το σπίτι αναφέρεται στον χώρο που είναι φορτισμένος κοινωνικά και συναισθηματικά με νοήματα για τους στεγαζόμενους, το αντίστοιχο 'home' στην αγγλική γλώσσα (Blunt&Dowling, 2006). Το σπίτι αφορά σχέσεις και ταυτότητες του νοικοκυριού, την ιδιωτικότητα των κατοίκων, την ασφάλεια και αντίστοιχα η δημιουργία του δεν προϋποθέτει μόνο την υλική κατασκευή του αλλά και συναισθηματική και ψυχολογική επένδυση. Αντίστοιχα όμως το σπίτι μπορεί να μετατραπεί σε μέρος καταπίεσης προσωπικών επιθυμιών ή ακόμα και να ελλείπει της ιδιωτικότητας και της ασφάλειας (Clapham, 2004; Blunt&Dowling, 2006) όπως για παράδειγμα όταν μία γυναίκα αντιμετωπίζει ενδοοικογενειακή βία ή ένα άτομο με μη αποδεκτή σεξουαλική έκφραση διαμένει σε νοικοκυριό με συντηρητικές απόψεις. Συνοψίζοντας, ο διαχωρισμός ανάμεσα στην κατοικία και το σπίτι δεν είναι τόσο σαφής στην ελληνική γλώσσα και ίσως ο λόγος εντοπίζεται στην Ελληνική πραγματικότητα όπου το σπίτι πάντα ήταν φορτισμένο με βαθύτερα νοήματα και δεν δύναται, βάση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας, αβίαστα να αποκοπεί από την υλική ή φαντασιακή του υπόσταση.

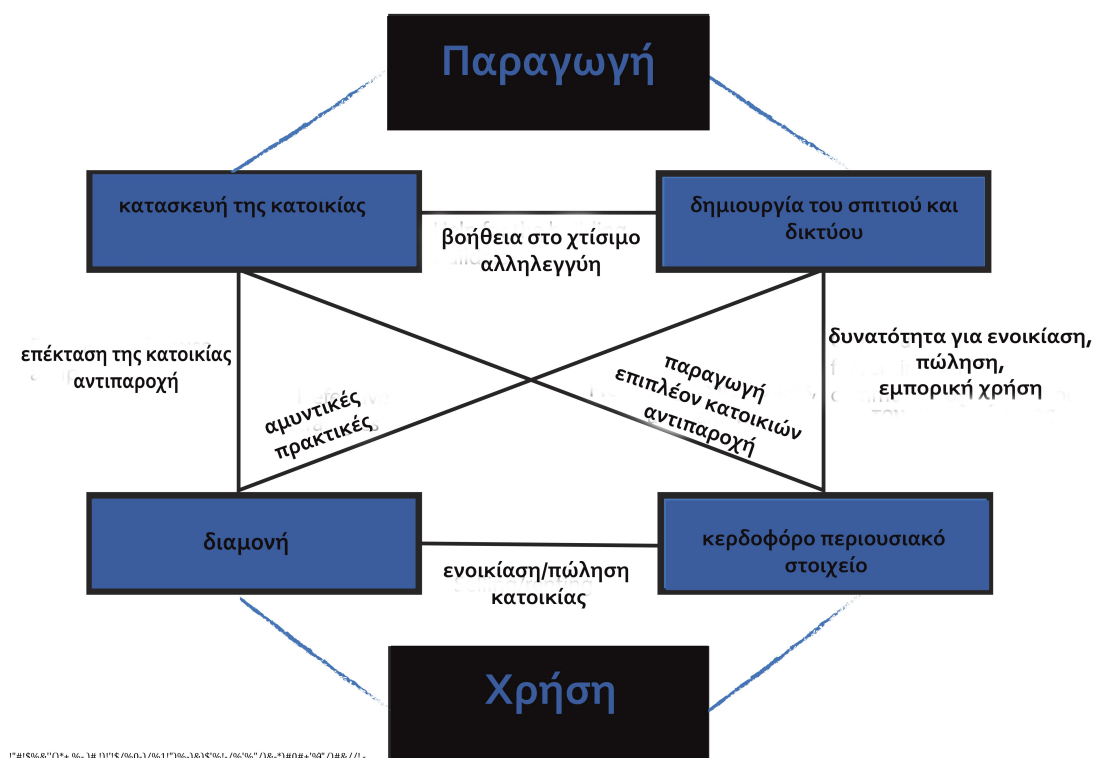
Επεξηγηματικά όσον αφορά το σχήμα 1, οι κύριες δύο κατηγορίες είναι η παραγωγή κατοικίας και η χρήση του καταλύματος. Στην κατηγορία της 'παραγωγής' ανήκουν η κατασκευή του καταλύματος/κτιρίου και η δημιουργία σπιτιού και κοινωνικού δικτύου. Όπως αναφέρθηκε, σε αυτή την μελέτη οι έννοιες σπίτι και κατοικία διαφοροποιούνται. Το σπίτι σηματοδοτεί τον ψυχολογικό δεσμό με τον χώρο, το φαντασιακό του καταφυγίου και συμπεριλαμβάνει τα νοήματα των χαρακτηριστικών του όπως η τοποθεσία, η έννοια της γειτονιάς και το κοινωνικό δίκτυο που δημιουργείται με βάση του νοικοκυριού και καλλιεργεί την αλληλεγγύη και ένα ασφαλές περιβάλλον. Επιπλέον, το σπίτι πέρα από την κάλυψη της βασικής ανάγκης της στέγασης είναι ένα μέρος όπου τα μέλη του νοικοκυριού εγκαθιδρύουν τις σχέσεις και τις ταυτότητές τους. Όπως το θέτει ο Forrest (1995, σελ 4) το οικογενειακό σπίτι είναι ένα συλλογικό συναισθηματικό και οικονομικό σχέδιο. Ενώ στον όρο 'κατασκευή της κατοικίας' αντιστοιχεί πέρα από την αρχική οικοδόμηση και η ενέργεια της επέκτασης ή/και ανακαίνισής του.

Στη συνέχεια, αναφερόμενοι στην κατηγορία 'χρήσης' ανήκουν η διαμονή στην κατοικία και η εκμετάλλευσή του ως κερδοφόρο περιουσιακό στοιχείο. Επομένως, στην 'χρήση' δημιουργήθηκε ένας διαχωρισμός ανάμεσα στην κατοικία ως τόπος διαμονής και ως επένδυσης που προσφέρει ένα εισόδημα στους ιδιοκτήτες. Στην πρώτη περίπτωση οι κατοικίες καλύπτουν την ανάγκη της στέγασης ενώ στη δεύτερη εξυπηρετούν την συγκέντρωση πλούτου. Ωστόσο, ακόμα και όταν η κατοικία αποτελεί τόπο ιδιοκατοίκησης υπάρχει ένα σημαντικό οικονομικό πλεονέκτημα εφόσον το νοικοκυριό αποφεύγει ένα βασικό κόστος.

Ανάμεσα στις τέσσερις υποκατηγορίες υπάρχουν σχέσεις σύμφωνα με τις στεγαστικές πρακτικές στην Ελλάδα από το 1922 μέχρι σήμερα. Για παράδειγμα ανάμεσα στην 'κατασκευή της κατοικίας' και τη 'δημιουργία του σπιτιού' υπάρχει η 'βοήθεια στο χτίσιμο και αλληλεγγύη' που αναφέρεται

στην στήριξη του κοινωνικού κύκλου του νοικοκυριού κατά τη διάρκεια της αυτοκατασκευής καθώς και η απόφαση για την τοποθεσία του καινούριου σπιτιού στα αστικά κέντρα. Αντίστοιχα, μεταξύ των 'διαμονή' και 'δημιουργία σπιτιού και δικτύου' εντοπίζονται αμυντικές πρακτικές των οικογενειών που σε περιόδους στεγαστικών προβλημάτων δύναται να στεγάσουν στα σπίτια τους άτομα της διευρυμένης οικογένειας ή φίλους που έχουν ανάγκη.

Σχήμα 1.

Σχήμα 1. Κατηγοριοποίηση των πρακτικών στέγασης

Στη συνέχεια κατά την παρουσίαση των πρακτικών στέγασης θα υπάρξει αναφορά και συγκεκριμένων καταστάσεων που αφορούν την Αθήνα τόσο

λόγω της επαρκούς βιβλιογραφίας για αυτή την ελληνική πόλη όσο για το γεγονός ότι ως πρωτεύουσα προσφέρει περισσότερα χαρακτηριστικά παραδείγματα για τις αστικές στεγαστικές πρακτικές. Η ανάλυση σε αυτό το κεφάλαιο χωρίζεται σε άνισες χρονολογικές περιόδους που δημιουργήθηκαν λόγω των κοινών πρακτικών στέγασης κατά τη διάρκεια τους, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, η έκταση της ανάλυσης σε κάθε περίοδο εξαρτάται από τις υπάρχουσες πληροφορίες βάση των οποίων 'κατασκευάστηκαν' και τα χρονολογικά όρια για μία αποτελεσματική κατηγοριοποίηση.

Η εισροή των προσφύγων το 1922

Κατά την εισροή προσφύγων λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής το 1922, 1,5 εκατομμύρια άνθρωποι (Hirschon&Thakurdesai, 1978), μετοίκησαν στην Ελλάδα και από αυτούς 306,193 (25.1%)¹⁷ εγκαταστάθηκαν σύμφωνα με την οικονομική τους δυνατότητα τους σε διαφορετικούς τύπους κατοικίας, κυρίως με την τακτική της αυτοκατασκευής, στις γειτονιές της Αθήνας, η οποία σε εκείνη την περίοδο είχε πληθυσμό μόλις 200.000 κατοίκους (Theodoridou, 2011). Για την ακρίβεια, όπως η Καπουλάου (2010) αφηγείται, οι πρακτικές εγκατάστασης των προσφύγων ήταν οι ακόλουθες: οικισμοί σε ξύλινες πολεμικές καλύβες από το κράτος ή σπίτια - μέχρι τριόροφα- και προσωρινές καλύβες κατασκευασμένες από τις εμπλεκόμενες οργανώσεις, αυτοκατασκευή σπιτιών σε οικόπεδα που δόθηκαν από το κράτος και σε μη εγκεκριμένες περιοχές έξω από την πόλη και μέσα σε οικοδομικά τετράγωνα που περικλείαν τις οργανωμένες προσφυγικές γειτονιές (Leontidou, 1989). Ειδικά, το 1927, στην Αθήνα, 75.245 προσφυγικές οικογένειες τοποθετήθηκαν με ποσοστό 63% σε προσφυγικούς συνοικισμούς ενώ το υπόλοιπο 37% αγόρασε ή νοίκιασε κατοικίες (Kalama, 2013). Σε αυτή την περίοδο διακρίνουμε ήδη μία τακτική νομοτροπισμού, δηλαδή την εκμετάλευση των νόμων από τον ντόπιο πληθυσμό, ο οποίος υιοθετώντας την προσφυγική ταυτότητα κατόρθωνε να λάβει άδεια να χτίσει με τις διευκολύνσεις των σχετικών ειδικών κρατικών ρυθμίσεων για τους πρόσφυγες (Karouralou, 2010). Σε αυτή τη σύντομη περίοδο, από το 1922 μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, παρατηρούνται στην Αθήνα κυρίως οι πρακτικές στέγασης των Μικρασιατών που αφορούν την κατασκευή κατοικίας, τη δημιουργία σπιτιού αλλά και κοινωνικού δικτύου. Μάλιστα, οι πρόσφυγες που προέρχονταν από τις ίδιες περιοχές της Μικράς Ασίας εγκαταστάθηκαν σε κοντινή απόσταση αναπαράγοντας, όσο το δυνατόν, τις γειτονιές εκεί (Karouralou, 2010). Έτσι τα δίκτυα αλληλεγγύης και τα σπίτια δημιουργήθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις κοινωνικές και πρακτικές ανάγκες των οικογενειών και να διευκολύνουν την ένταξή τους συλλογικά.

Μεταπολεμική περίοδος Ελλάδας, 1949 - 1965

Στη συνέχεια, στην μεταπολεμική Αθήνα, εφόσον 409.000 κτίρια καταστράφηκαν και το 43% των οικογενειών ήταν ακατάλληλα στεγασμένες (Mantouvalou&Mavridou, 1993) λόγω των πολεμικών καταστροφών, υπολογίζεται ότι 365.000 κατοικίες ήταν αναγκαίες για να καλυφθούν οι

¹⁷ Διδακτικά Βιβλία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (βρεθηκε στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/corpora/pi/content.html?c=9&t=3,3997, τελευταία πρόσβαση: 2016-06-02.)

ανάγκες του πληθυσμού μετά τον εμφύλιο πόλεμο συμπεριλαμβάνοντας και τους Μικρασιάτες πρόσφυγες που ακόμα ήταν στεγασμένοι σε προσωρινά καταλύματα (Kataivatis, 2011, Kalama, 2013). Ταυτόχρονα, παρατηρείται σημαντική εισροή εσωτερικών μεταναστών που υπολογίζονται σε πάνω από 560.000 άτομα στη δεκαετία του 1950 και 680.000 στη δεκαετία του 1960 (Kasimidis, 2012). Για την ακρίβεια, το 1961, μόλις ένας στους τέσσερις κατοίκους της Αθήνας είχε γεννηθεί στην πόλη (Kotzamanis, 1997, σελ. 10-11). Τα κίνητρα των εσωτερικών μεταναστών να κινηθούν προς την Αθήνα και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα ήταν πολιτικά και κοινωνικά εφόσον επιθυμούσαν να επιτύχουν ανωνυμία λόγω των πολιτικών διακρίσεων (Maloutas, 2003). Επίσης, η ανεργία και η υποαπασχόληση¹⁸ στον αγροτικό τομέα (Kalama, 2013), η επιδίωξη για καλύτερες ανέσεις, δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες που η πόλη μπορούσε να προσφέρει ήταν κίνητρα για την μετοίκησή τους (Kasimidis et al., 2012).

Είναι αξιοσημείωτο να αναφερθεί ότι οι επισφαλείς αστικές δουλειές δεν ήταν ο κατάλληλος τρόπος ένταξης στην αστική κοινωνία, οπότε μόνο η απόκτηση μίας στέγης μπορούσε να εξυπηρετήσει σε αυτό, δημιουργώντας μία βάση για όλη την οικογένεια ώστε να επιτύχει τους στόχους, κοινωνικούς και οικονομικούς (Allen et al., 2004). Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της Αθήνας η επισφάλεια στον τομέα της εργασίας δεν προσέφερε επίσης κίνητρο για εσωτερική μετακίνηση των κατοίκων οπότε το σπίτι μπορούσε να αποτελεί μία σταθερή χωρική αναφορά συνδεδεμένη με σταθερά δίκτυα αλληλεγγύης (Maloutas, 2003). Επιπλέον το κράτος εφόσον δεν επιθυμούσε να προσελκύσει πολίτες στα αστικά κέντρα ως εργάτες στη βιομηχανία δεν είχε προβλέψει κοινωνικές κατοικίες για τους εσωτερικούς μετανάστες (Maloutas, 2003). Ωστόσο, η πολιτεία επέτρεπε ουσιαστικά την αυτοκατασκευή κατοικιών με έμμεσες ρυθμίσεις όπως αναφέρθηκαν παραπάνω. Η αγορά κατοικίας δεν υπήρχε σε αυτή την περίοδο άρα ούτε και εκτεταμένη δυνατότητα να αγοραστούν σπίτια, παράλληλα με την οικονομική εξαθλίωση του πληθυσμού (Mantouvalou&Mavridou, 1993).

Στη μεταπολεμική Ελλάδα μέχρι το 1965 οι κύριοι συντελεστές που επέδρασαν στην αστική ανάπτυξη είναι οι νέοι πολίτες στα αστικά κέντρα, οι οικογενειακές στρατηγικές τους και τα δίκτυα αλληλεγγύης τους στα πλαίσια της πόλης αλλά και με τον τόπο καταγωγής τους. Συγκεκριμένα, η κυβερνητική επιλογή να αποδεχτεί την αυτοκατασκευή σαν λύση στο στεγαστικό πρόβλημα των εσωτερικών μεταναστών, οι πρακτικές στέγασης τους καθώς και η δυναμική της ελληνικής οικογένειας που έχει ρίζες στο αγροτικό νοικοκυριό και αντίστοιχο τρόπο ζωής (Maloutas, 2003), δημιούργησαν την Αθήνα. Δηλαδή, το κράτος προώθησε την ταχεία αστικοποίηση της Αθήνας μέσω της 'απουσίας' και της ανοχής, για τα δικά του

¹⁸ Οι αγρότες απασχολούνταν μόλις κατά το 65% των εργάσιμων ημερών (Kassimati, 1984, p. 29)

οφέλη, στοχεύοντας σε κοινωνική και πολιτική σταθερότητα και πολιτική υποστήριξη. Παράβλεψε παρανομίες στην αυτοοργανωμένη προσπάθεια του πληθυσμού να στεγαστεί ενώ παράλληλα εισέπραττε φόρους και εισόδημα από των κατασκευαστικό τομέα που αναπτύχθηκε (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Εντούτοις, αυτή η 'ανεξέλεγκτη' κατάσταση ήταν αποτελεσματική για μία κατεστραμμένη χώρα όπου οι εσωτερικοί μετανάστες ονειρεύονταν μία καλύτερη ζωή με σταθερότητα στα αστικά κέντρα που γρήγορα αναπτύχθηκαν (Mantouvalou, 1985).

Όπως αναφέρεται παραπάνω, η βάση της αστικοποίησης, είναι η απόκτηση μιας κατοικίας στην πόλη. Αναλυτικά, οι οικογένειες των εσωτερικών μεταναστών φτάνοντας στην Αθήνα, αποκτούσαν με λίγα χρήματα οικόπεδα στην περιφέρεια της πόλης, τα οποία ήταν δηλωμένα ως αγροτική γη και κατατιμίζονταν από τον ιδιοκτήτη ώστε να τα πουλήσει για την οικοδόμηση κατοικιών (Maloutas, 2003). Στη συνέχεια, όπως έχει ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο των πολιτικών, η κρατική ανοχή μετέτρεψε αυτές τις εκτάσεις σε αστική γη επιβραβεύοντας τους μικρούς ιδιοκτήτες γης αλλά και τους μεγάλους που επωφελήθηκαν από την κατάτμηση της αγροτικής τους γης και την μετατροπή της σε αστική έκταση (Allen et al., 2004).

Επιπροσθέτως, όσον αφορά την οικογενειακή δυναμική, η τυπική ελληνική αγροτική διευρυμένη οικογένεια δημιουργούσε ισχυρούς δεσμούς και δίκτυα αλληλεγγύης για την διαχείριση των αγροτικών δραστηριοτήτων (Clogg, 1983). Αντίστοιχα, τα πρώτα κύματα από την επαρχία διατήρησαν αυτές τις δομές ισχυρές και προχώρησαν στην απόκτηση κατοικιών (Allen et al., 2004) με τη βοήθεια αυτών των κοινωνικών δικτύων και οργανωτικών προτύπων που υπάκουαν τη στρατηγική της οικογένειας (Maloutas, 2008). Αυτή η κουλτούρα καθόρισε τον τρόπο που το στεγαστικό σύστημα αναπτύχθηκε όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Ενώ οι μετανάστες έφθαναν στην Αθήνα, διατηρούσαν ένα μικρό κεφάλαιο για να το επενδύσουν στην νέα τους αρχή στο αστικό περιβάλλον¹⁹ (Mantouvalou&Mavridou, 1993) αγοράζοντας ένα οικονομικό κομμάτι γης, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, και συνήθως μόνο τα απαραίτητα κατασκευαστικά υλικά, εφόσον το σπίτι θα χτιζόταν από τους ίδιους και το δίκτυό τους. Επίσης, μερικοί αυτοκατασκευαστές, πρώην αγρότες, πλέον εργαζόνταν ως οικοδόμοι στην πόλη και δύναται να συμμετέχουν στο κτίσιμο του δικού τους ή άλλου φιλικού σπιτιού ή ακόμα και να ζητήσουν την βοήθεια των συναδέλφων τους από την οικοδομή (Allen et al., 2004). Να τονιστεί ότι εφόσον η ανοικοδόμηση έπρεπε να διαρκέσει μόνο μία νύχτα, λόγω της έμμεσης κρατικής ρύθμισης που αναφέρθηκε παραπάνω, η διευρυμένη οικογένεια, οι γείτονες και οι φίλοι κινητοποιούνταν να πραγματοποιήσουν αυτή την ταχεία κατασκευή²⁰ (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Αντίθετα, μία ακόμα ανεπίσημη τακτική, η οποία δικαιωνόταν ηθικά, περιλάμβανε την δωροδοκία αστυνομικών ώστε να διασφαλίσουν μία ανεπίσημη άδεια οικοδόμησης, ενέργεια που αργότερα ήταν δυνατή και μέσα

¹⁹ Η αγροτική αντίληψη της συνεχούς αποταμίευσης ήταν έντονη και άντεξε για δεκαετίες μετά την αστικοποίηση στις οικογένειες αυτές (Allen et al., 2004).

²⁰ Αυτά τα παράνομα καταλύματα ανοικοδομούνταν αργότερα μερικώς ή ολοκληρωτικά από τους ιδιοκτήτες ώστε να τα βελτιώσουν (Allen et al., 2004).

από τους κατασκευαστές ²¹ (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Εντούτοις, υπήρχαν και περιπτώσεις που καταλύματα κατασκευάστηκαν ύστερα από παραγγελία (Mantouvalou, 1996).

Η τοποθεσία και η αυτοκατασκευή του καταλύματος αποφασίζονταν και πραγματοποιούνταν από την οικογένεια και το κοινωνικό δίκτυο που κάποιες φορές προϋπήρχε στην αγροτική ζωή και μεταφερόταν στις πόλεις (Clogg, 1983, Maloutas, 2008), διαμορφώνοντας “δίκτυα αλληλεγγύης” (Allen et al., 2004, σελ.62) που διευκόλυναν στην ένταξη των νεοαφιχθέντων. Ακόμα, αυτά τα δίκτυα αλληλεγγύης ίσχυαν αμφίρροπα από την πόλη στην επαρχία αφού για παράδειγμα, προϊόντα από τις αγροτικές περιοχές έφθαναν στις πόλεις για τους συγγενείς και τους φίλους με μικρό ή χωρίς αντάλλαγμα (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Επιπροσθέτως, ο ρόλος της γυναίκας σε αυτά τα δίκτυα αλληλεγγύης είναι ιδιαίτερα απαιτητικός (Vaiou, 1996) εφόσον οι ίδιες πάντα επιβαλλόταν να εργάζονται αμισθί για να καλύψουν τις ανάγκες τις διευρυμένης οικογένειας προσφέροντας υπηρεσίες σε ηλικιωμένους, παιδιά και όποιον άλλο είχε ανάγκη, απελευθερώνοντας το κράτος από την υποχρέωσή του να συντηρεί μια κοινωνική πολιτική. Ταυτόχρονα με τα παραπάνω, η Ορθόδοξη Εκκλησία που έχει μεγάλη επιρροή στην ελληνική κοινωνία προωθούσε την ιδέα της οικογένειας ως τον πυρήνα της κοινωνίας (Allen et al., 2004).

Πέρα από τους εσωτερικούς μετανάστες, κατά την εποχή του Φορντισμού, παρατηρείται ένα μεγάλο μεταναστευτικό κύμα οικογενειών από τις νότιες στις βόρειες Ευρωπαϊκές χώρες ώστε να καλύψουν την ανάγκη για εργατικά χέρια στις βιομηχανίες που ‘άνθιζαν’ εκεί (Allen et al., 2004). Μεταξύ του 1946-1977, η ελληνική έξοδος έφτασε τα 1.300.000 άτομα (Kotzamanis, 1987, p. 153) ενώ κατά την περίοδο 1963- 1965 ο ρυθμός μετανάστευσης ήταν υψηλότερος από την αύξηση του πληθυσμού στην Ελλάδα (Collective work, 1997). Οι ‘gastarbeiters’ όμως επένδυσαν, σε κατοικίες στην Ελλάδα, τις οικονομίες που συγκέντρωσαν από την αποταμίευση της διαφοράς των μισθών στο εξωτερικό και του κόστους ζωής εκεί. Ακόμα, αναγνωρίζοντας την πολιτική αστάθεια σε ορισμένες περιοχές όπως Αίγυπτος, Τουρκία και Αφρική επιθυμούσαν να διασφαλίσουν καλύτερες και πιο ασφαλείς μελλοντικές συνθήκες διαμονής (Mantouvalou, 1985). Οι επενδύσεις όμως αφορούσαν τόσο την αγορά ιδιωτικού σπιτιού για τους ίδιους για το μέλλον όσο τη στήριξη συγγενών στο να αποκτήσουν ένα κατάλυμα (Patronis, 2015). Και τα δύο είδη μετανάστευσης, εσωτερική και εξωτερική, είχαν ως προαπαιτούμενο την οικογενειακή στήριξη και ένα μακροπρόθεσμο πλάνο που στόχευε στην εξασφάλιση όλων των μελών της (Maloutas, 2008).

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της πρώιμης αστικοποίησης ήταν η επικράτηση των σωματικών και βασισμένων στην ελληνική κουλτούρα τακτικών όπως η βία, η άμεση αρπαγή ιδιοκτησιών που διατηρούσε σημαντικό ρόλο στην οχύρωση των νεοαποκτηθέντων κατοικιών αλλά και η σημασία της ‘τιμής’,

---

²¹ Είναι αξιοπρόσεκτο ως προς αυτή την τακτική ότι ο διεφθαρμένος αστυνομικός που προμήθευε τις ‘άδειες οικοδόμησης’ το έκανε χωρίς πολιτικά κριτήσια απέναντι στους νέους πολίτες σε μια εποχή έντονων πολιτικών ρήξεων (Mantouvalou&Mavridou, 1993).

‘μπέσας’ για την επιτυχία των συνδιαλλαγών (Clogg, 1983). Συγκεκριμένα, οι συναλλαγές τις πρώτες δεκαετίες μετά το 1945 δεν ήταν επίσημες αλλά ο ιδιοκτήτης εμπιστευόταν αποκλειστικά την ‘μπέσα’ του πωλητή (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Ακόμα, αυτή την περίοδο – αλλά και στη συνέχεια – η πελατειακές σχέσεις άνθιζαν με την ανταλλαγή ψήφων για ευνοϊκούς όρους εγκατάστασης της οικογένειας στην πόλη (Allen et al., 2004). Έτσι, οι οικογένειες ήταν υποχρεωμένες να είναι πιστές στα πολιτικά κόμματα που τους εξυπηρετούσαν να αποκτήσουν την κατοικία τους.

Συνοψίζοντας, ειδικά για την Αθήνα, ο τρόπος που τα παράνομα κτίρια και οι γειτονιές αναπτύχθηκαν αντικατοπτρίζει την ιστορία, την πολιτισμική ταυτότητα και τη συναισθηματική επένδυση της τοπικής κοινότητας (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Για την ακρίβεια, ο έλεγχος των χρήσεων γης προώθησε την κοινωνική διάχυση της ιδιοκατοίκησης, επωφελούνταν ειδικά η εργατική τάξη ενώ ταυτόχρονα η αυτορύθμιση των στεγαστικών αναγκών αυτής της πρώιμης περιόδου της αστικοποίησης, πρόσφερε στους πολίτες διαφοροποιημένες λύσεις κόντα στις ανάγκες του καθενός (Allen et al., 2004). Συγκεκριμένα, επαγγελματίες ή υπάλληλοι γραφείου υιοθέτησαν αυτές τις λύσεις σε ποσοστό 17-20% ενώ άτομα από την εργατική τάξη συμμετείχαν με ποσοστό ανώτερο του 36% (Maloutas, 1990, σελ.256). Σε αυτή την περίοδο, 140.000 παράνομα σπίτια κατασκευάστηκαν και κατοικήθηκαν από 507.000 ανθρώπους μόνο στην Αθήνα (Mantouvalou&Mavridou, 1993) Ακόμα, στην ίδια πόλη, το διάστημα μεταξύ 1945 και 1966, 330.000 άνθρωποι, που αφορούσε το 45% των μεταπολεμικών εσωτερικών μεταναστών, εγκαταστάθηκαν σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλης (Kataivatis, 2010). Στο τέλος αυτής της περιόδου οι ιδιοκτήτες κατοικίας αποτελούνταν από 47% πολιτών που αυτοοργανώθηκαν για την επίλυση του στεγαστικού τους ενώ το 22% κληρονόμησε το σπίτι ή το απέκτησε μέσω ενδοοικογενειακών μεταβιβάσεων και μόλις το 23% αγόρασε το κατάλυμά του (Maloutas, 2003). Τα περισσότερα από τα παράνομα κτίρια στην μεταπολεμική Ελλάδα κατασκευάστηκαν αυτή την περίοδο και αφορούσαν κυρίως οικογενειακά, ενός ορόφου κτίρια (Maloutas, 2003). Ωστόσο, είναι προφανώς ότι η ποιότητα του κτιριακού αποθέματος αυτής της εποχής είναι χαμηλό και επικίνδυνο για την ζωή των πολιτών (Emmanuel, 2006). Ενδεικτικά, μόλις το 12,1% των σπιτιών στην Ελλάδα ήταν συνδεδεμένο με το δίκτυο ύδρευσης, 28,7% είχε παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και μόλις το 2,7% είχε τουαλέτα συνδεδεμένη με το αποχετευτικό σύστημα μέσα στο σπίτι (Kalama, 2013).

Αυτή η εποχή είναι πολύ κρίσιμη αφού αποτελεί τη βάση τις ελληνικής αστικής ανάπτυξης και όλων των κοινωνικών αποτελεσμάτων αυτής (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Η έμμεση κρατική στήριξη προς την επίτευξη απόκτησης κατοικίας μέσα από παράνομα κτίρια στο πλαίσιο μίας κοινωνίας με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς μπορεί να εκτιμηθεί εκ των υστέρων ως μία στρατηγική λύση για την κάλυψη της απουσίας του κράτος πρόνοιας με ελάχιστο κόστος (Allen et al., 2004). Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση των πρακτικών, σε αυτή την περίοδο οι τακτικές στέγασης αφορούν ακόμα την κατασκευή κατοικιών και δημιουργία σπιτιών και δικτύου ενώ η βάση για την κατηγορία χρήσης εγκαθιδρύεται όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Στεγαστική κρίση εξαλείφεται, πρώτα βήματα της αγοράς κατοικίας, 1965 – 1980

Αυτή η περίοδος, η οποία τοποθετείται κατά προσέγγιση ανάμεσα στο 1965 και 1980, χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα 15 ετών²² (Emmanuel, 2006, Kalama, 2013). Μέχρι το 1975, πολλοί πόροι συσσωρεύονται στην οικοδομή και μετατρέπουν την Αθήνα των κεντρικό αναπτυξιακό πόλο του κράτους²³ (Mantouvalou, 1985). Το κύριο σύστημα που προώθησε την οικοδομική ανάπτυξη αυτής της περιόδου είναι η 'αντιπαροχή', η δημιουργία δηλαδή κοινοπραξιών ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των οικοπέδων/σπιτιών και των μικρών εργολάβων (Mantouvalou&Mavridou, 1993, Mpalampanidis, et al., 2013, Patronis, 2015) όπως αναλύθηκε και στις πολιτικές. Αυτή η τακτική πρόσφερε στην αγορά και στους υποψήφιους αγοραστές κατοικίας, νέες προοπτικές ενώ ταυτόχρονα η αυτοκατασκευή περιορίστηκε εξαιτίας της κρατικής στροφής προς την ενίσχυση της αγοράς κατοικίας καθώς και την έλλειψη δεξιοτήτων ανοικοδόμησης από τη νέα γενιά των ιδιοκτητών²⁴ (Maloutas, 2003). Αντίστοιχα, οι μικροί ιδιοκτήτες βελτίωσαν την ποιότητα της κατοικίας τους μετακομίζοντας σε μοντέρνα διαμερίσματα, παράγωγα της αντιπαροχής και παράλληλα δύναται να επωφεληθούν από τα επιπλέον καταλύματα τα οποία μπορούν να ενοικιάσουν ή να αγοράσουν ώστε να πετύχουν ένα εισόδημα ή να προωθήσουν οικογενειακές στρατηγικές (Maloutas, 2008). Κατά αυτό τον τρόπο, η ποιότητα των κατοικιών αναβαθμίστηκε σταδιακά ως αποτέλεσμα τις αυξημένης διαθεσιμότητας, (Allen et al., 2004) και της προσπάθειας βελτίωσης των αυτοκατασκευασμένων σπιτιών της προηγούμενης περιόδου (Mantouvalou, 1985). Επιπροσθέτως, κοινωνικά φαινόμενα όπως η αστεγία είναι ακόμα περιορισμένα (Emmanuel, 2006), αλλά εφόσον η πρόσβαση στην κατοικία αλλάζει με την ανάπτυξη της αγοράς της, τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αναγκάζονται να στραφούν σε αυτή με πολύ περιορισμένες προοπτικές να αποκτήσουν ιδιοκτησία (Maloutas, 2008).

Συγχρόνως, αυτή την περίοδο πραγματοποιείται η εισαγωγή των παράνομων συνοικιών που χτίστηκαν τα προηγούμενα χρόνια στο σχέδιο πόλης, μετατρέποντάς τα σε νόμιμα, προσφέροντας με αυτό τον τρόπο δικαιώματα και ασφάλεια στους ιδιοκτήτες και στη συνέχεια στηρίζοντας την επένδυσή τους μέσα από το σύστημα της αντιπαροχής (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Ειδικά, εφόσον στην Ελλάδα δεν υπήρχε εργασιακή ασφάλεια και ικανοποίηση για τον αυξανόμενο πληθυσμό των αστικών κέντρων και κυρίως τους νέους, οι οικογενειακές στρατηγικές στόχευαν στην παροχή καταλύματος στα νεότερα μέλη της οικογένειας, μέσα στο αρχικό σπίτι ή με την κατασκευή επιπλέον κατοικίας με επέκταση του αρχικού, ώστε να έχουν την ασφάλεια να εστιάσουν στην επίτευξη μιας καλύτερης

---

²² Κατά τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται οικιστικό απόθεμα, το 90% του οποίου κατασκευάστηκε αποκλειστικά την περίοδο (Mantouvalou, 1985).

²³ Το κατα κεφαλήν ΑΕΠ αυξήθηκε τέσσερις φορές μεταξύ του 1950 και 1973, με ετήσια αύξηση ύψους 6,9% (Patronis, 2015).

²⁴ Στη δεκαετία του 1980 παρατηρούμε ένα οικιστικό απόθεμα που σε ποσοστό 90% χτίστηκε αποκλειστικά την περίοδο 1950-1975 (Mantouvalou, 1985)

κοινωνικοοικονομικής κατάστασης (Mantouvalou&Mavridou, 1993) και να μην απασχολούνται από την κάλυψη των βασικών τους αναγκών. Απεναντίας, μία ακόμα λύση για τα νεότερα μέλη που επιθυμούσαν να μετακομίσουν από το πατρικό σπίτι για κοινωνικούς (επιδιώξεις για μία καλύτερη γειτονιά) ή οικονομικούς (κινητικότητα και ευελιξία για εργασιακές ευκαιρίες) λόγους ήταν συχνά η ενοικίαση κατοικίας και αυτό κάποιες φορές επιδείκνυε την απουσία εναλλακτικών επιλογών πέρα από οικογενειακά καταλύματα παλαιότερα και σε χειρότερη κατάσταση από αυτή του ενοικιαζόμενου που ήταν συνήθως χαμηλής ποιότητας (Allen et al., 2004). Ταυτόχρονα, οι οικογενειακές στρατηγικές μετατοπίστηκαν από την στήριξη της αυτορύθμισης σε στήριξη της αγοράς, επομένως η μεταβίβαση χρημάτων αποτελούσε πλέον ένα σημαντικό μοτίβο γονεϊκής στήριξης. Συγκεκριμένα, το 35% των σπιτιών τη δεκαετία του 1980 ήταν οικογενειακό δώρο (Maloutas, 1990) και το 75% των ιδιοκτητών απόκτησε το κατάλυμά του ενώ οι δωρητές του ήταν ακόμα εν ζωή (Maloutas, 1995).

Ακόμα, με την αντιπαροχή, η οικογένεια δύναται να καλύψει σύγχρονες και μελλοντικές ανάγκες στέγασης, ενώ παράλληλα να επιτύχει την συσσώρευση πλούτου εις όφελος περαιτέρω οικογενειακών στρατηγικών, νοικιάζοντας ή πουλώντας το πλεόνασμα των διαμερισμάτων (Maloutas, 2008). Επίσης, ο συνδυασμός της οικογενειακής πρακτικής να αποταμιεύει και στα μετα-αγροτικά νοικοκυριά και το γεγονός ότι μέχρι τη δεκαετία του 1980 τα μικρά κεφάλαια των πολιτών δεν μπορούσαν να επενδυθούν σε άλλη δραστηριότητα, συμπλήρωση αυτού, (Mantouvalou&Mavridou, 1993), οδήγησε στην αγορά δευτερευόντων κατοικιών ώστε να αυξηθεί η οικονομική ασφάλεια του νοικοκυριού και να επεκταθεί ουσιαστικά το αρχικό σπίτι ακόμα και αν η νέα κατοικία δεν βρισκόταν χωροταξικά κοντά²⁵(Allen et al., 2004). Στην πραγματικότητα, το 17,5% των υπαρχόντων κατοικιών στην Ελλάδα το 1981 αποτελούσαν δευτερεύουσες κατοικίες (Kalama, 2013).

Εντούτοις, οι οικογενειακές στρατηγικές δεν προσέφεραν μόνο λύσεις για απόκτηση επιπλέον κατοικιών αλλά κατά την εποχή της προοδευμένης αστικοποίησης, οι οικογένειες υιοθετούσαν πλέον αμυντικές στρατηγικές με την εκμετάλλευση υπαρχόντων στεγαστικών πόρων ώστε να καλύψουν τις ανάγκες των μελών τους με αναδιανομή των πόρων αυτών. Αυτές οι πρακτικές περιλάμβαναν την δωρεάν εγκατάσταση κάποιου μέλους σε κενή ιδιοκτησία, ειδικά νέου ή ηλικιωμένου, την συγκατοίκηση πολλών γενεών σε ένα σπίτι ή την συμβίωση με μέλη της διευρυμένης οικογένειας (Maloutas, 2008). Ενδεικτικά, η δωρεάν παραχώρηση κτιρίου το 1981 αφορούσε το 3% των Αθηναϊκών κατοικήσιμων σπιτιών (Kalama, 2013).

Παράλληλα, ήδη αυτή την εποχή, το κόστος της οικοδομής αυξάνεται (Kalama, 2013), η χαμηλού κόστους γη για κτίσιμο περιορίζεται, προβλήματα υποδομών εμφανίζονται στις περιφερειακές περιοχές καθώς και περιορισμένη ανοχή στα παράνομα κτίρια, οι χειρόνακτες μειώνονται στα αστικά κέντρα και οι πολίτες πλέον διατηρούν φιλοδοξίες για καλύτερες στεγαστικές

---

²⁵ Ένα νοικοκυριό μπορούσα να μοιράζεται και σε παραπάνω από ένα σπίτι, εφόσον τα διακριτά σπίτια είχαν κοινό προγραμματισμό και λειτουργούσαν από κοινού.

συνθήκες (Maloutas, 2008). Συγκεκριμένα, οι τιμές των σπιτιών αυξήθηκαν περισσότερο από αυτές άλλων προϊόντων και από τη μέση αύξηση τιμών της περιόδου 1951-1971 (Mantouvalou, 1985). Επιπλέον, σε σχέση με την υψηλή ζήτηση για γη, η ετήσια αξία των οικοπέδων μεταξύ 1958–1977 διπλασιάστηκε και το 1979 τριπλασιάστηκε σε σχέση με το επίπεδο των προηγούμενων περιόδων (Peirounakis, 2007).

Η φυσική εγγύτητα των νοικοκυριών της εκτεταμένης οικογένειας είναι μία τακτική που και η δεύτερη γενιά των εσωτερικών μεταναστών στηρίζει όταν μετακομίζει στο δικό της σπίτι. Επίσης, ακόμα και αν το αρχικό νοικοκυριό διαιρεθεί σε παραπάνω από ένα διαμέρισμα, διατηρούν ακόμα τη γεωγραφική εγγύτητα και λειτουργούν συνήθως ως κοινό (Maloutas, 2008). Ο λόγος της ανάγκης για γειτνίαση των οικογενειακών νοικοκυριών είναι η ανάγκη ενός συστήματος οικογενειακής πρόνοιας όπως η φροντίδα των παιδιών, οι επισκευές και άλλες πρακτικές εργασίες που μπορούν να αυτορυθμιστούν με τα μέσα της οικογένειας, ειδικά στην εργατική τάξη (Allen et al., 2004). Οπότε, οι άνθρωποι τείνουν να συνδέονται συναισθηματικά με συγκεκριμένες περιοχές και δεν επιθυμούν να μετακινηθούν εφόσον είναι εξοικειωμένοι με συγκεκριμένα μέρη για γενεές και νιώθουν προστατευμένοι μέσα στα όρια της γειτονιάς που αντιπροσωπεύει επίσης τα όρια αλληλεγγύης του κοινωνικού κύκλου τους (Maloutas, 1995).

Ταυτόχρονα, η ανάγκη για στέγαση καλύφθηκε σημαντικά, μετά το 1970, όπως και η ανάγκη για 700.000 καταλύματα στην Αθήνα από το 1950 ενώ και οι συνθήκες στέγασης βελτιώνονται (από 1,5 άτομο/δωμάτιο το 1951 σε 0,94 άτομα/δωμάτιο το 1971) (Mantouvalou, 1985). Ενδεικτικά, ανάμεσα στο 1960 και 1970, 1.600.000 κατοικίες χτίστηκαν σε όλη την χώρα, αυξάνοντας κατά 20% το οικιστικό απόθεμα (Kotzamanis&Maloutas, 1989). Αντίστοιχα, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, υπάρχουν κενές κατοικίες σε ποσοστό 9,5% του ελληνικού οικιστικού αποθέματος ενώ το 70% του αθηναϊκού αποθέματος βρισκόταν σε καθεστώς ιδιοκατοίκησης (Kalama, 2013). Επίσης, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 γίνεται έκδηλο ότι η πολεοδομική πρακτική ειδικά στην Αθήνα έχει αρνητικό αντίκτυπο στους κατοίκους της (Alexandri, 2013).

Σε αυτή την περίοδο είναι ακόμα αξιοσημείωτο να αναφερθεί ο ρόλος των θέσεων εργασίας στον κατασκευαστικό τομέα εφόσον επέδρασε έμμεσα και άμεσα στις στεγαστικές πρακτικές. Ταυτόχρονα με την άνοδο της κατασκευής λόγω της ανάγκης στέγασης του αστικοποιημένου πληθυσμού και της ανάγκης για αστικές υποδομές (Vaiou et al., 2000), δημιουργούνται θέσεις εργασίας για ανειδίκευτους εργάτες, απαλύνοντας την κοινωνική δυσарέσκεια και προσφέροντας άμεσα εισόδημα με ελάχιστη κρατική επένδυση και κεφάλαιο από τους εργοδότες (Mantouvalou&Manridou, 1993). Έτσι, η οικοδομική δραστηριότητα αναδεικνύεται σε βασικό πυλώνα της ελληνικής οικονομίας με τη στήριξη του κράτους (Kazakos, 2001). Ακόμα, αυτοί οι εργάτες πέρα από την αργή συγκέντρωση κεφαλαίου από την εργασία τους ώστε να καλύψουν τις ανάγκες του νοικοκυριού (Allen et al., 2004), μπορούν παράλληλα να συμμετέχουν στην αυτοκατασκευή της κατοικίας τους ή να υποστηρίξουν την οικοδόμηση οικογενειακού και φιλικού σπιτιού. Η οικοδομή όμως συμπαρασύρει τη βιομηχανία και την εμπορία των οικοδομικών υλικών αναδεικνύοντάς την στην πιο σημαντική δραστηριότητα

του δευτερογενούς τομέα (Mantouvalou&Mavridou, 1993, Alexandri, 2013) και με την κατανάλωσή τους, τα έσοδα περνούσαν στην ελληνική οικονομία αλλά και το κράτος. Η χαμηλή ειδίκευση των εργαζόμενων στο κλάδο που έδινε την ευκαιρία σε μεγάλο πληθυσμό να εργαστεί εκεί, η ταχεία ανάπτυξη του τομέα και η συνύπαρξη μικρών και μεγαλύτερων εταιριών δημιούργησαν κοινά ενδιαφέροντα μεταξύ των διαφορετικών κλάδων στον τομέα των κατασκευών όπως η οικοδομή ή η παραγωγή και εμπορία οικοδομικών υλικών ενδυναμώνοντας την διαπραγματευτική τους δύναμη απέναντι στις κρατικές πολιτικές (Mantouvalou, 1985). Επομένως, ο κρατικός έλεγχος δεν εφαρμόζεται αποτελεσματικά στην στεγαστική παραγωγή σε περίπτωση που έρχεται σε αντίθεση με τις τακτικές που ωφελούν όσους εργάζονται ή διαχειρίζονται την οικοδομή.

Ανακεφαλαιώνοντας, μετά το πρώτο κύμα εσωτερικών μεταναστών και την εγκατάστασή τους μετά τα μέσα του 1960 και καθώς τα μέλη του νοικοκυριού μεγάλωναν και αφομοιώνονταν στην αστική κοινωνία, νέες οικογενειακές στρατηγικές αναπτύχθηκαν. Ειδικά, σε αυτή την εποχή, η κατοικία είναι συνδεδεμένη με την αγορά μέσω κυρίως του συστήματος της αντιπαροχής και επομένως καθίσταται ως επένδυση πέρα από 'σπίτι' (Kalama, 2015). Ταυτόχρονα, ήδη εκείνο το διάστημα το σπίτι δεν ήταν απλά το καταφύγιο της οικογένειας αλλά και ένα περιουσιακό στοιχείο ώστε να επιτύχει κάποιο εισόδημα. Άρα, παρατηρούνται για πρώτη φορά στην ιστορία των πρακτικών στέγασης και οι τέσσερις υποκατηγορίες. Η 'παραγωγή κατοικίας' και 'δημιουργία σπιτιού' αφορούν τη βελτίωση του αρχικού καταλύματος μέσω ανακαίνισης ή την μετατροπή του σε διαμερίσματα μέσω αντιπαροχής, διατηρώντας πάντα στην χωρική εγγύτητα ανάμεσα στα διαφορετικά σπίτια του αρχικού νοικοκυριού. Ενώ παράλληλα, οι κατηγορία 'χρήση' είναι πλέον φανερή μέσα από τις αμυντικές οικογενειακές στρατηγικές για την κάλυψη αναγκών των μελών της οικογένειας με τα υπάρχοντα ('διαμονή') και την διανομή μέσω της αγοράς των επιπλέον διαμερισμάτων ('κερδοφόρο περιουσιακό στοιχείο').

Στεγαστική αγορά, νέες κοινωνικο-οικονομικές φιλοδοξίες, 1980 - 2000

Σε αυτή την φάση, εμφανίζονται κάποιες σημαντικές αλλαγές στην στεγαστική παραγωγή ενώ η οικογένεια είναι ακόμα ο ισχυρός πυλώνας της κοινωνίας και επιστρατεύει υπάρχουσες και καινούριες τακτικές (Emmanuel, 1990). Η αύξηση του αθηναϊκού πληθυσμού άρχισε να περιορίζεται και σε αυτό οφείλεται και η Ευρωπαϊκή χρηματοδότηση για τις αγροτικές δραστηριότητες των πολιτών που τους κρατούσε στην ύπαιθρο (Maloutas, 2000). Η οικονομική πραγματικότητα επίσης άλλαξε όπως και οι κοινωνικο-οικονομικές φιλοδοξίες των Ελλήνων, οι γυναίκες κατείχαν θέση στο εργατικό δυναμικό και νέοι τύποι οικογένειας παρουσιάστηκαν π.χ. μονογονεϊκές οικογένειες (Kalama, 2013). Ως αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών η οικογενειακή δυναμική απειλείται από την εξέλιξη της κοινωνίας. Ωστόσο, η ελληνική οικογένεια είναι ακόμα ένας ισχυρός θεσμός και οι δεσμοί της παρέμειναν καιρίοι και αυτή την εποχή (Clogg, 1983).

Ύστερα από τη δεκαετία του 1970 η παραγωγή κατοικιών άρχισε να αυξάνεται με χαμηλότερους ρυθμούς και στη δεκαετία του 1980 αυξήθηκε μόλις κατά 17% (Kalama, 2013), η οικονομική ανάπτυξη επίσης μειώθηκε ελαφρώς (το ΑΕΠ έπεσε από 1.18 σε 3.27 μετά το 1980), ενώ ο ρυθμός πληθωρισμού παρέμεινε πάνω από 20% (Emmanuel, 1990). Επιπροσθέτως, την ίδια περίοδο εμφανίστηκαν εναλλακτικές δυνατότητες για επένδυση μικρών ιδιωτικών κεφαλαίων των πολιτών ενώ οι τιμές των κατοικιών αυξάνονταν με χαμηλότερο ρυθμό, επιδρώντας στην στεγαστική παραγωγή αντίστοιχα (Allen et al., 2004). Συγκεκριμένα, το ποσοστό των αγοραστών στο σύνολο των ιδιοκτητών κατοικίας αυξήθηκε σε 51% ενώ οι ιδιοκτήτες από αυτοκατασκευή μειώθηκαν σε 20% (Maloutas, 2003). Επεξηγηματικά, η παράνομη οικοδόμηση κατέστη μία πρακτική σχεδόν εξ ολοκλήρου των ανώτερων τάξεων και αφορούσε την παραγωγή δευτερευουσών κατοικιών σε τουριστικές περιοχές (Maloutas, 2008). Από τη δεκαετία του 1990 επίσης, η ελεύθερη αγορά και οι ευκαιρίες για στεγαστικά δάνεια στήριξαν το νόμιμο και παράνομο χτίσιμο στις περιαστικές περιοχές (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Ειδικά, το 1991, το 15-20% των Αθηναϊκών νοικοκυριών διατηρούσε μία παραθεριστική κατοικία σε εγγύτητα με την Μητρόπολη (Maloutas, 2000).

Η επίτευξη ιδιοκτησίας σπιτιού εξαρτάται από το ύψος του εισοδήματος του νοικοκυριού που μπορεί να περιλαμβάνει πάνω από δύο εργαζόμενους και προφανώς τη βοήθεια, οικονομική ή μη, της ευρύτερης οικογένειας (Allen et al., 2004). Αντίστοιχα, τα ποσοστά αποταμίευσης των νοικοκυριών που ήταν υψηλά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, βρέθηκαν στις χαμηλότερες τιμές τους, κάτω του 10% το 1987 (Emmanuel, 1990). Εντούτοις, οι φοροαπαλλαγές που εισάχθηκαν για της ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις χρημάτων και ιδιοκτησιών, τις προίκες και τις γονικές δωρεές (Maloutas, 2008) προώθησαν έμμεσα τη διατήρηση της ιδιοκτησίας κατοικίας με την υποστήριξη που προσέφεραν στις οικογενειακές στρατηγικές. Για την ακρίβεια, παρόλο που μόλις το 20% απόκτησης κατοικίας προέρχεται από κληρονομιά ή οικογενειακή μεταβίβαση, το πραγματικό ποσοστό των ωφελούμενων από οικογενειακές πρακτικές είναι πολύ υψηλότερο (Emmanuel, 1990). Επίσης, η εισροή κεφαλαίων από τους Έλληνες του εξωτερικού είναι ακόμα υψηλή και η συμμετοχή τους στις αποταμιεύσεις του νοικοκυριού αυξήθηκαν τη δεκαετία του 1980 από 8% σε 23,7% (Emmanuel, 1990). Επιπροσθέτως, μία τακτική των οικογενειών που θα χαρακτηριζόταν αμυντική, αφορά την αναδιανομή του υπάρχοντος οικογενειακού κτιριακού αποθέματος στα νοικοκυριά που έχουν ανάγκη (Allen et al., 2004).

Κατά τη διάρκεια αυτών των δύο δεκαετιών, η αγορά αναδείχθηκε σε κύριο παράγοντα του στεγαστικού τομέα αλλά όσο τα στεγαστικά δάνεια στην Ελλάδα απαιτούσαν υψηλή προκαταβολή λόγω συγκεκριμένων οικονομικών φαινομένων²⁶, ήταν απαραίτητος ο οικογενειακός προγραμματισμός και η

²⁶ Η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ο αυξημένος ανταγωνισμός για

υποστήριξη στα νεοσχηματιζόμενα νοικοκυριά (Allen et al., 2004). Επομένως, ακόμα και αυτό το διάστημα οι οικογενειακές δομές παρέμειναν ως επί των πλείστων αδιαφοροποίητες, ενώ οι στρατηγικές τους αναδιαμορφώθηκαν και ήταν πλέον φανερή η κοινωνική διαφοροποίηση (Maloutas, 2008). Συγκεκριμένα, ένα νοικοκυριό της εργατικής τάξης στο 1980 για να αποκτήσει μία κατοικία σε μέτρια ποιότητα και μέγεθος πρέπει να καταβάλει περισσότερο από 3,5 φορές το ετήσιο εισόδημά του ενώ το 1988 αυξάνεται σε 4 φορές (Emmanuel, 1990).

Παράλληλα, από τη δεκαετία του 1990, οικονομικοί μετανάστες εισρέουν στην Ελλάδα και ειδικά στην Αθήνα επιδρώντας στις δυναμικές της αστικοποίησης και προαστικοποίησης (Alexandri, 2013). Προφανώς, λόγω της απουσίας κρατικής μέριμνας και σε αυτή την περίπτωση, επιλέγουν την ιδιωτικά ενοικιαζόμενη κατοικία στο κέντρο της πόλης (Maloutas, 2009), αυτός είναι και ένας από τους λόγους που δεν αυξάνονται τα ποσοστά ιδιοκατοίκησης στην Αθήνα (Emmanouel, 2015).

Παράλληλα, η αγορά 'μεταχειρισμένων' κατοικιών αναπτύσσεται ταχέως με την μεταβίβαση καταλυμάτων από την ανώτερη και μεσαία τάξη στην κατώτερη μέσω ενοικίασης ή αγοράς (Maloutas, 2008). Αντίστοιχα, το ποσοστό της ιδιοκατοίκησης μειώνεται σε κάτω από 67% το 2001 στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών (Kalama, 2013). Επιπλέον, η ιδιοκατοίκηση δεν λύνει ολοκληρωτικά τα στεγαστικά προβλήματα, αφού δεν είναι απαραίτητως συσχετισμένο με μία ποιοτική κατοικία, ενδεικτικά το 1989 το 30% των νοικοκυριών αντιμετωπίζουν καίρια ελλείμματα ως προς τις υποδομές και την άνεση του χώρου²⁷ (Emmanuel, 2006). Διαφαίνεται ωστόσο ότι οι εύρωστες οικογένειες δύναται να συνεχίσουν τη συγκέντρωση κεφαλαίου και ακινήτων εκμεταλλευόμενοι τα περιουσιακά τους στοιχεία, βελτιώνοντας την ποιότητα των καταλυμάτων τους, μετακινούμενοι σε καλύτερες περιοχές και ειδικά στα προάστια ανάμεσα στο 1991-2001 (Sayas, 2006) ενώ οι λιγότερο προνομιούχες οικογένειες στράφηκαν ολοκληρωτικά σε αμυντικές πρακτικές (Maloutas, 2008) όπως αυτές ήδη αναφέρθηκαν. Επίσης, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 γίνεται έκδηλο ότι η πολεοδομική πρακτική ειδικά στην Αθήνα έχει αρνητικό αντίκτυπο στους κατοίκους της (Alexandri, 2013).

Σε αυτή την περίοδο, παρατηρούμε κυρίως την παραγωγή της πρώτης κατοικίας από την αγορά και την κατασκευή δευτερευόντων και παραθεριστικών καταλυμάτων κυρίως με παράνομες κατασκευές και τη βοήθεια πάλι της αγοράς. Επιπλέον, ο ρόλος του σπιτιού και του δικτύου αλληλεγγύης είναι ακόμα καίριος, ειδικά όσον αφορά τις εργαζόμενες γυναίκες που χρειάζονται τη στήριξη της εκτεταμένης οικογένειας για να

κεφάλαια στην εγχώρια αγορά οδήγησαν σε υψηλότερα πιστωτικά κόστη (Emmanuel, 1990).

²⁷ Προβλήματα που αντιμετώπιζε ακόμα και η μεσαία τάξη με ποσοστό 25% (Emmanuel, 2006).

πραγματοποιήσουν τη καριέρα τους όπως αποδεικνύεται και από την έρευνα των Αράπογλου και Σαγιά (2009). Αντίστοιχα, το κέρδος από την κατοικία αφορά πλέον κυρίως τη μεσαία και ανώτερη τάξη, ενώ η εργατική τάξη αγωνίζεται να αποκτήσει ένα σπίτι (Emmanuel, 1990). Όσον αφορά την κατηγοριοποίηση των πρακτικών σε αυτή την εποχή, στην κατηγορία της 'χρήσης', η 'διαμονή' και οι 'αμυντικές στρατηγικές' είναι σημαντικές αφού η δυσκολία απόκτησης καταλυμάτων σε αυτή την εποχή καθιστά την αναδιανομή των καταλυμάτων στα πλαίσια του δικτύου αλληλεγγύης αναγκαία (Kalama, 2013).

2000-2010, τα χρόνια της ύφεσης

Ενώ κατά τη δεκαετία το 2000 η απόκτηση ενός σπιτιού δεν είναι δυνατή αποκλειστικά με το εισόδημα του νοικοκυριού και η αγορά των δανείων μεγαλώνει ταχέως (Mpalampanidis et al, 2013) η κατασκευαστική δραστηριότητα αυξάνεται άμεσα. Αντίστοιχα, ο τραπεζικός τομέας πλέον κατέχει μεγάλες εκτάσεις γης και διαμορφώνει υψηλές τιμές που απευθύνονται πλέον σε άλλες χρήσεις πέρα της στέγασης, επηρεάζοντας αντίστοιχα την αγορά κατοικίας (Alexandri, 2013). Ενώ με τη διάνοιξη των σταθμών μετρό αυξάνεται η ζήτηση των κατοικιών σε εγγύτητα και αντίστοιχα ραγδαία οι τιμές τους (ο.π.). Συγκεκριμένα, για την κατώτερη κοινωνική τάξη τα πρότυπα απόκτησης κατοικίας ήταν τρία, τα εξής: οι εσωτερικοί μετανάστες οι οποίοι αφίχθησαν στα αστικά κέντρα μετά την περίοδο χάριτος από το κράτος που επέτρεπε την αυτοκατασκευή οπότε και εξαρτώνται από την υποστήριξη της οικογένειας, οι ιδιοκτήτες καταλυμάτων, πολλοί από τους οποίους την πρώτη μεταπολεμική περίοδο απέκτησαν κατοικίες μέσα από αυτοδιάθεση και αυτοκατασκευή και είναι κι αυτοί εξαρτώμενοι του οικογενειακού δικτύου αλλά και υποστηρικτές του και οι οικονομικοί μετανάστες που λόγω της ανόδου της αγοράς ακινήτου δεν δύνανται να αποκτήσουν ιδιοκτησία αυτή την περίοδο (Maloutas, 2008). Στο σύνολο της Αττικής το ποσοστό ιδιοκατοίκησης πλέον το 2011 που ανέρχεται σε 68,4% αποδεικνύει ότι το ποσοστό της ιδιοκατοίκησης την δεκαετία του 2000 δεν αυξήθηκε πολύ σε σχέση με το ποσοστό της δεκαετίας του 1980, ωστόσο πρόκειται για ένα από τα υψηλότερα ποσοστά στη Δυτική Ευρώπη (Emmanouel, 2015). Ήδη από 2007, τα όρια της ανάπτυξης ήταν φανερά καθώς και τα πρώτα δείγματα της ύφεσης του κατασκευαστικού τομέα.

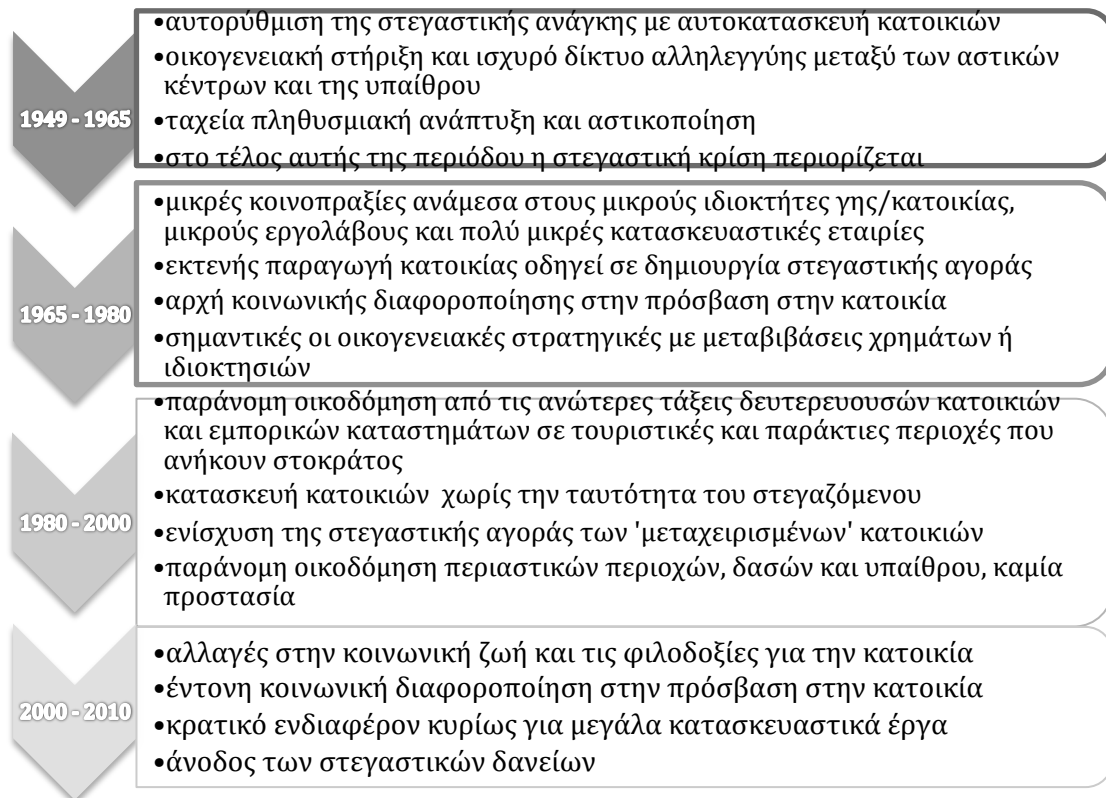
Ακόμα, έχει παρατηρηθεί ότι οι ιδιοκτήτες παραχωρούν σε μέλη του δικτύου αλληλεγγύης τους ή γνωστούς τα ακίνητά τους χωρίς ενοίκιο μόνο με την κάλυψη των φόρων και των λογαριασμών από τον χρήστη ή τα παραχωρούν στο δημόσιο εφόσον δεν μπορούν να βρουν ενοικιαστές (Mpalampanidis et al. 2013). Αντίθετα, οι καταλήψεις στέγης είναι ένα πιο ασυνήθιστο φαινόμενο δύσκολο να μετρηθεί ειδικά εφόσον όντας παράνομες πρέπει να παραμένουν διακριτικές, με εξαίρεση τις καταλήψεις από μετανάστες που προϋποθέτουν όμως την ανάλυση τους σε ένα άλλο πλαίσιο.

Επομένως, σε αυτή την τελευταία δεκαετία παρατηρείται ο ισχυρός ρόλος της αγοράς στην απόκτηση κατοικίας. Η κατηγορία της 'κατασκευής' έχει περιορισμένη έκταση με μικρότερη παραγωγή κατοικίας αλλά και δημιουργίας νέων σπιτιών και δικτύων αλληλεγγύης. Το τελευταίο μάλιστα

επαληθεύεται και από την αποξένωση του σύγχρονου ανθρώπου από την κοινότητα με τους ταχείς ρυθμούς ζωής και τις απρόσωπες μεγάλες πολυκατοικίες. Με την ενδυνάμωση της αγοράς και την οικονομική ύφεση, επίσης, αυξάνονται οι αμυντικές πρακτικές των νοικοκυριών, αναδιανέμοντας το οικιστικό απόθεμα της οικογένειας. Η κατοικία παραμένει καίρια ως περιουσιακό στοιχείο και αυξάνει την ανισότητα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Παράλληλα, με την ύφεση, ο τομέας της ενοικίασης πλήττεται με αποτέλεσμα και να δυσχεραίνεται η ποιότητα των ενοικιαζόμενων καταλυμάτων αλλά και να μην προσφέρει στους ιδιοκτήτες τον πλούτο που εισέπρατταν σε άλλες εποχές.

Το σχήμα παρακάτω επιχειρεί να παρουσιάσει τα κύρια χαρακτηριστικά των πρακτικών στέγασης σε κάθε περίοδο που έχει οριστεί από αυτή την έρευνα.

Σχήμα 2.

Σχήμα 2. Κύρια χαρακτηριστικά στη στέγαση στην Ελλάδα ανά χρονικές περιόδους.

Συνοψίζοντας, όπως η Μαντουβάλου (1985, σελ. 55) περιγράφει για την Αθήνα ως το πιο ενδεικτικό παράδειγμα της Ελληνικής αστικοποίησης, «η Αθήνα είναι μία τεράστια νέα πόλη, μία μητρόπολη που χτίστηκε μέσα σε 25 χρόνια στα συντρίμια του παγκόσμιου και του εμφύλιου πολέμου». Ακόμα, η κρατική στεγαστική πολιτική στόχευε μεταπολεμικά σε πολιτική σταθερότητα, την εξάλειψη του «κομμουνιστικού κινδύνου και της αναρχίας» (Mantouvalou, 1985, σελ. 57) μαζί με την προώθηση λαϊκών επενδύσεων σε ακίνητα και την ενδυνάμωση του κατασκευαστικού τομέα με τα πλεονεκτήματά του. Συγκεκριμένα έμμεσα με τη στήριξη της οικοδομής,

δημιουργήθηκαν θέσεις εργασίας για ανειδίκευτους εργάτες καθώς αναπτύχθηκε και η βιομηχανία οικοδομικών υλικών (Vaïou et al., 2000). Στην πραγματικότητα, τα παραπάνω ήταν εφικτά λόγω της πολιτικής επιλογής των κυβερνήσεων να παραμείνουν πιστές σε ένα πολύπλοκο ασαφή πολεοδομικό νόμο με πολλά κενά που θα μπορούσαν οι κατασκευαστικές εταιρίες και οι ιδιοκτήτες γης να εκμεταλλευτούν σε όφελός τους (Mantouvalou&Mavridou, 1993).

Επιπλέον, η οικογένεια ως προς τη στέγαση έδρασε ως διαχειριστής που οργάνωνε στρατηγικές ώστε τα μέλη της να αυξήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία και να διεκδικήσουν μία καλύτερη ζωή στην ανωνυμία των αστικών περιοχών μετά τους πολέμους και ειδικά τον εμφύλιο (Maloutas, 2003). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αδύναμη και αργή ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας ενδυνάμωσε και εγκαθίδρυσε την ανάδειξη της οικογένειας ως «έναν θεσμό κοινωνικής οργάνωσης και αναπαραγωγής» που γίνεται έκδηλος ο ρόλος της κυρίως στον τομέα της κατοικίας (Maloutas, 2008, σελ.61). Ωστόσο, η κυριαρχία της ιδιοκατοίκησης, ο μικρός τομέας ενοικίασης και η απουσία κοινωνικής κατοικίας μορφοποιήθηκαν από δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα μέσα από τις κρατικές πολιτικές (Allen et al., 2004).

Οι έμμεσες κρατικές πολιτικές προώθησαν την μετάβαση από ένα παραδοσιακό/οικογενειοκρατικό σε αγοροκεντρικό/οικογενειακοκρατικό μοντέλο (Maloutas, 2008) ενδυναμώνοντας το ρόλο της κοινωνίας των πολιτών και της αγοράς με την τελευταία πιο σημαντική από την πρώτη (Allen et al., 2004). Οπότε, η μορφοποίηση της πόλης, η ποιότητα των κτιρίων, οι αστικές υποδομές και οι ολικές επιπτώσεις στην πόλη ρυθμίζονται από τις δυναμικές τις ίδιες (Mantouvalou, 1985) δημιουργώντας μία “μη σχεδιασμένη, ‘αυθόρμητη’ πόλη βασισμένη σε μία χαλαρά διαχειριζόμενη οικογενειακό-πελατειακή αστική ανάπτυξη” (Allen et al., 2004, σελ.67) χωρίς δημόσια επένδυση, ποιοτικό έλεγχο και συγκεκριμένο πλάνο αλλά καλύπτοντας τις ανάγκες των πολιτών προσωρινά και αποφεύγοντας, μόνο κατά την αρχή, τους έντονους χωροκοινωνικούς διαχωρισμούς (Siatitsa, 2014).

Επιπλέον, είναι προφανής η έλλειψη κινήματων στέγης στην Ελλάδα και πίεσης για μία ολιστική πολιτική απέναντι στην κοινωνική κατοικία, η οποία δύναται να συνδεθεί με την ανεπίσημη επίλυση των στεγαστικών προβλημάτων (Mpalampranidis et al., 2013). Ταυτόχρονα, είναι αξιοσημείωτο ότι ειδικά κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, οι πολίτες αποδέχονταν τις υπάρχουσες ρυθμίσεις και αντιστέκονταν σε μεταρρυθμίσεις εφόσον θεωρούσαν ότι το κράτος τους έχει στηρίξει όντας ανεκτικό σε παράνομες τακτικές (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Επίσης, απεύχονταν μία μεταρρύθμιση που θα τους περιόριζε από τα πλεονεκτήματα της απουσία πιο αυστηρών στεγαστικών ρυθμίσεων. Η μόνη δημόσια απαίτηση ως προς το κράτος ήταν η αναγνώριση των παράνομων καταλυμάτων ως νόμιμα και η είσοδός τους στο σχέδιο πόλης (ο.π.). Στη συνέχεια, οι πολίτες των αραιοκατοικημένων περιοχών απαιτούσαν για πολεοδομικές ρυθμίσεις που θα τις καθιστούσε πυκνότερα κατοικημένες (Mantouvalou, 1985). Αντίστοιχα, όπως έχει ήδη αναφερθεί τα συνδικάτα του τομέα των κατασκευών στήριζαν

επίσης ένθερμα τις ασαφείς πολιτικές του κράτους για όφελός τους (Mantouvalou&Mavridou, 1993).

Επιπλέον, η ταχεία αστικοποίηση που επέφερε ταυτόχρονα πολιτική και κοινωνική – επιφανειακή αλλά ανακουφιστική - σταθερότητα ήταν εφικτή λόγω των οικογενειακών δυναμικών και των αξιών του αγροτικού πληθυσμού (Allen et al., 2004). Άλλωστε, στην μεταπολεμική περίοδο, μετά από πολλά χρόνια πολιτικής και κοινωνικής αναταραχής, διαφαίνεται η προσπάθεια των Ελλήνων να κρύψουν τις διαμάχες τους ώστε να κατευθυνθούν σε ένα καλύτερο μέλλον με το ελάχιστο επίπεδο συναίνεσης (Mantouvalou, 1985). Μάλιστα, όλες οι κοινωνικές τάξεις μεταπολεμικά υιοθετούσαν την παράνομη οικοδόμηση ως διαδικασία απόκτησης αστικής κατοικίας και αφομοίωσης (Mantouvalou&Mavridou, 1993). Ακόμα, οι οικογενειακές δυναμικές δεν αναφέρονταν μόνο στη στέγαση και τη συγκέντρωση κεφαλαίου αλλά και σε αμέτρητους άλλους τρόπους που τα δίκτυα αλληλεγγύης διαχειρίζονταν τις ανάγκες των μελών τους, τα οποία αντίστοιχα στήριζαν την αναπαραγωγή του ισχυρού θεσμού της οικογένειας (Maloutas, 2008). Συγκεκριμένα, η εξουσία της οικογενειακής στρατηγικής υποκαθιστούσε την κρατική πρόνοια και εξαιτίας αυτού, η αντίστοιχη κρατική υποχρέωση διατηρήθηκε αδύναμη (Allen et al., 2004) και συνεπακόλουθα οι πολίτες παραμένουν υποχρεωμένοι να υπακούουν σε στεγαστικές λύσεις που καταπίεζαν τις κοινωνικές και προσωπικές φιλοδοξίες.

Πολιτικές λιτότητας και επίδραση στην κατοικία

Σε αυτό το κεφάλαιο η ανάλυση των πολιτικών θα ξεκινήσει από μία αναφορά στο νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο για να καταλήξει στις πολιτικές λιτότητας της Ελλάδας και τις επιπτώσεις τους.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση είχε μεγάλο αντίκτυπο σε τρεις βασικούς τομείς της οικονομίας στη Νότια Ευρώπη, τον τραπεζικό, τον κτηματομεσητικό και το δημόσιο και ιδιωτικό χρέος (Hadjimichalis, 2010). Αντίστοιχα, το κρατικό σύστημα πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη αφορά κυρίως έμμεσες οικονομικές ρυθμίσεις που προωθούν συγκεκριμένες πρακτικές χωρίς να ανακουφίζουν τα πραγματικά προβλήματα και τις πιέσεις που δέχονται από την οικονομική ύφεση τα νοικοκυριά.

Το νοτιοευρωπαϊκό σύστημα πρόνοιας χαρακτηρίζεται από κοινούς πολιτικο-θεσμικούς, κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες και συγκεκριμένα μονοπάτια προς τον εκσυγχρονισμό (Ferrera, 2010) γνωστό και ως μεσογειακό καθεστώς κρατικής πρόνοιας²⁸ παρουσιάζει όμως και κάποιες διαφορές που θα αναλυθούν παρακάτω (ο.π., Andreotti et al., 2001, Moreno & Mari-Klose, 2013, Martin, 2015). Σύμφωνα με αρκετούς ακαδημαϊκούς αυτές οι χώρες υπολείπονται τη στήριξη του κράτους και επομένως η οικογένεια

---

²⁸ Το σύστημα κρατικής πρόνοιας αναφέρεται ως όρος αποκλειστικά στη δημόσια σφαίρα ενώ το καθεστώς καλύπτει όλους τους παράγοντες, δημόσιους και ιδιωτικούς (οικογένεια, τριτογενείς τομείς, εθελοντικές οργανώσεις, αγορά, κράτος) που προσφέρουν εφόδια στα οποία έχει πρόσβαση το άτομο (Andreotti et al., 2001).

πρωταγωνιστεί ως ο κύριος ‘απορροφητήρας’ της κοινωνικο-οικονομικής αναταραχής (Espring-Andersen, 1999; Naldini&Jurado, 2013; Moreno & Mari-Klose, 2013; Martin, 2015). Οι εθνικές πολιτικές οικονομίες τους στηρίζονται κυρίως σε εξωτερικές αναπτυξιακές στρατηγικές (Fotopoulos, 1986) με αδύναμες κρατικές πολιτικές και πρακτικές. Επιπροσθέτως, η πρόβλεψη για την κοινωνική φροντίδα και προστασία αφορά οικογενειακή δέσμευση όπως έχει τονισθεί, απελευθερώνοντας το κράτος και τους εργοδότες από το κόστος αυτό. Εντούτοις, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στην Ισπανία μόνο, προ κρίσης, παρατηρείται πρόοδος προς ένα μοντέλο υποστηριζόμενης οικογενειοκρατίας σε σύγκριση με τα υπόλοιπα νοτιοευρωπαϊκά κράτη που ακόμα παρουσιάζουν παραδείγματα συντηρητικών οικογενειοκεντρικών κοινωνιών.

Σε περιόδους κρίσεων, οι στρατηγικές λιτότητας επιδρούν στη στέγαση όχι μόνο με μειώσεις στην κρατική πρόνοια για την κατοικία, που είναι ήδη αδύναμη, αλλά κυρίως με έμμεσες περικοπές που καθορίζουν τη στεγαστική πραγματικότητα των πολιτών. Συγκεκριμένα, η Νότια Ευρώπη υποφέρει από την υπάρχουσα κρίση και μεταξύ 2006 και 2013, το ποσοστό του πληθυσμού ανίκανο να εκπληρώσει τις οικονομικές του υποχρεώσεις αυξήθηκε στην Πορτογαλία από 15% σε 45%, στην Ιταλία από 28 % σε 40%, στην Ισπανία από 33 % σε 42% και στην Ελλάδα από 31% σε 47 % (Matos et al., 2015). Η κρίση εξαπλώθηκε προοδευτικά από την Ελλάδα και την Πορτογαλία το 2010 στην Ιταλία και την Ισπανία το 2011, ‘απαιτώντας’ από τα κράτη αυτά την εφαρμογή αυστηρών μειώσεων στους προϋπολογισμούς τους και απειλώντας τον ήδη “εύθραυστο τοπικό κοινωνικό ιστό” (Matthijs, 2014, σελ.105). Το πρόβλημα κατέστη ακόμα πιο εμφανές με τις προϋποθέσεις των ‘πακέτων διάσωσης’ υπαγορευμένες από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Κομισσιόν και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Τρόικα). Ήτοι, η Ελλάδα μόλις το 2010 αποδέχθηκε το πρώτο ‘πακέτο στήριξης’ που ακολουθήθηκε όπως θα αναφερθεί από περισσότερα τα επόμενα χρόνια. Στη συνέχεια το 2011 η Πορτογαλία ακολούθησε την ίδια τάση και αργότερα, το 2012, η Ισπανία επίσης (Knight&Stewart, 2016). Επομένως, οι κρατικές πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν, υποβίβασαν τις συνθήκες διαβίωσης των πολιτών και αντίστοιχα τις συνθήκες στέγασης και το εισόδημα του νοικοκυριού ενώ η ήδη ανεπαρκής κρατική στήριξη συρρικνώθηκε περαιτέρω (Alexandri, 2013, Siatitsa, 2014, Knight&Stewart, 2016, Matos et al., 2015, Matthijs, 2014). Ακόμα, επέφεραν υψηλές περικοπές στη δημόσια δαπάνη επιδρώντας στη δημιουργία και επιβίωση των νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της κρίσης (Naldini&Jurado, 2013; Pinto&Guerra, 2013; Serracant, 2015) και τις ακόλουθες στεγαστικές πρακτικές που οι οικογένειες υιοθέτησαν ώστε να αντεπεξέλθουν στις προκλήσεις. Η οικονομική στασιμότητα απειλεί τον ισχυρότερο πυλώνα αυτών των πελατειακών οικονομιών, την οικογένεια (Moreno&Mari-Klose, 2013). Ταυτόχρονα, η αυξανόμενη επισφάλεια της αγοράς εργασίας που ήταν ήδη προβληματικό χαρακτηριστικό των Μεσογειακών ευρωπαϊκών κρατών επηρέασε ραγδαία τον βιοπορισμό των νοικοκυριών (Paradopoulos&Roumpakis, 2013, Matos et al., 2015). Τα μέτρα λιτότητας επιπλέον ώντας πολιτικά μη ουδέτερα, πυροδοτούν το εξελισσόμενο χάσμα στην ποιότητα ζωής των ευρωπαϊών πολιτών (Matthijs, 2014). Αντίστοιχα, η “Ευρωπαϊκή ένωση καθίσταται όλο και λιγότερο πολιτική ενότητα και μία συμμαχία ίσων” (Saraceno, 2013, σελ. 349) οπότε παρά το γεγονός ότι κάθε χώρα πρέπει να είναι υπεύθυνη για το παρελθόν, το παρόν

και το μέλλον της, είναι εμφανές ότι η Ε.Ε. δεν προσφέρει τον απαραίτητο 'χώρο' στις χώρες που δυσκολεύονται να εφαρμόσουν πολιτικές εις όφελος της κοινωνίας. Ακόμα και το στρατηγικό αναπτυξιακό πρόγραμμα 'Europe 2020'²⁹ προτείνει στρατηγικές που περιορίζουν τις 'προβληματικές χώρες'.

Ακόμα, όσον αφορά την κρίση, όπως η Saraceno την περιγράφει (2013) δεν πρόκειται μόνο για την οικονομική επίπτωσή της που οι άνθρωποι καλούνται να αντιμετωπίσουν αλλά και μία κρίση του συστήματος κρατικής πρόνοιας. Στην Ελλάδα αυτού του είδους η στήριξη στους πολίτες ήταν ανέκαθεν ελλιπής αλλά ειδικά μετά την εφαρμογή του πρώτου μνημονίου η κατάσταση χειροτέρευσε. Αρχικά η κρίση επέφερε αλλαγές στην αγορά εργασίας, την κοινωνική προστασία, τη δημογραφία, τις πολιτικές ιδεολογίες και ισορροπίες, τις οικογενειακές διευθετήσεις και ισορροπίες των φύλων, την κατανάλωση των νοικοκυριών και την ποιότητα ζωής (Hadjimihalis, 2011; Saraceno, 2013; Mpalampanidis et al, 2013; Arapoglou et al., 2015). Επιπλέον, η εφαρμογή των μέτρων λιτότητας επέφερε την 'σμίκρυνση' των μισθών, την ανεργία – συνήθως μακροχρόνια – και πιο αδύναμη βασική κοινωνική προστασία (Arapoglou&Siatitsa, 2015, Saraceno, 2013). Ως συνέπεια του συνδυασμού των από πάνω, η κατάσταση για τους πολίτες και τις συνθήκες στέγασης τους διαφοροποιήθηκε αντίστοιχα.

Ελλάδα

Περνώντας στην ελληνική περίπτωση όπως ήδη παρατηρήθηκε από την ιστορία των πολιτικών, το ελληνικό κράτος πρόνοιας ήταν πάντα ανεπαρκές ώστε να καλύψει τις ανάγκες των πολιτών εφόσον ήταν κατακερματισμένο και πολωμένο με έμφαση στην εξυπηρέτηση των στρατηγικών της πατριαρχικής διευρυμένης οικογένειας (Petmesidou, 2013) που στηριζόταν στην ενδοοικογενειακή άτυπη αλληλεγγύη. Μέχρι και σήμερα το κράτος πρόνοιας ελλείπει μιας εξελιγμένης συνεκτικής κοινωνικής πολιτικής στέγης (Siatitsa, 2014). Εξάλλου, επικεντρωνόταν πάντα στην κάλυψη στεγαστικών κρίσεων μόνο εξαιρετικών περιπτώσεων π.χ. καταφύγιο για αστέγους ή επιδόματα για πρόσφυγες (Mpalampanidis et al., 2013) όπως έκανε από το 1922. Όμως, λόγω της κρίσης το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε να θεσμοθετήσει νέους νόμους που επιβάρυναν τη στεγαστική κατάσταση.

Η Ελληνική κυβέρνηση το 2010, με το πρώτο 'πακέτο διάσωσης' που έλαβε, εισήγαγε επιθετική φορολογική πολιτική που επέδρασε στην κατοικία και ειδικά στην ιδιοκτησία ακινήτων (Siatitsa, 2014, Knight&Stewart, 2016, Matos et al., 2015). Πέντε κύματα μεταρρυθμίσεων λιτότητας παρατηρούνται, το Μάιο του 2010 το πρώτο πακέτο στήριξης, τον Ιούλιο του 2011 μία 'μεσοπρόθεσμη δημοσιονομική στρατηγική', το 'δεύτερο πακέτο διάσωσης' με την εκπλήρωση της Πρωτοβουλίας του Ελληνικού Ιδιωτικού Τομέα τον Φεβρουάριο του 2012, τον Νοέμβριο της ίδια χρονιάς ένα ακόμα 'πακέτο στήριξης' (Paradopoulos&Roumpakis, 2013) και το τελευταίο, προς το παρόν, σύμφωνο του Σεπτεμβρίου του 2015. Τα μέτρα που εφαρμόστηκαν ήταν

²⁹ Το 'Europe 2020' είναι μία δεκαετής στρατηγική της Ευρωπαϊκή ένωσης για την εργασία και την ανάπτυξη. Ξεκίνησε το 2010 για να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για "έξυπνη, βιώσιμη και περιεκτική ανάπτυξη" (European Commission).

κυρίως δημοσιονομικά και επέδρασαν στην ποιότητα της κατοικίας και της ζωής των νοικοκυριών.

Βαριά φορολογία προτάθηκε από το κράτος και την Τρόικα στην ιδιοκτησία κατοικίας με το λεγόμενο ‘χαράτσι’³⁰ που οδήγησε σε υπερχρεωμένα νοικοκυριά ακόμα και χωρίς την ανάληψη στεγαστικών δανείων ενώ παράλληλα δεν υπήρχαν πολιτικές ενάντια την στεγαστική κρίση που προκαλούνταν (Siatitsa, 2014). Επιπλέον, ενώ η φορολογία αρχικά αποτελούσε μοναδική εισπραξη από κάθε ακίνητο το 2011, μετατράπηκε σε ετήσια καταβολή φόρου, καθιστώντας την ιδιοκτησία όλο και πιο δυσβάσταχτη³¹ (Mpalampanidis, 2013). Ακόμα, την άνοιξη του 2012, το ‘κούρεμα’ της κυβέρνησης στα ομόλογα προκάλεσε την απώλεια πάνω από 12 εκατ. Ευρώ από το ταμείο κοινωνικής ασφάλισης με δριμύεις επιπτώσεις στα νοικοκυριά (ο.π.). Είναι αξιοσημείωτο να αναλυθεί η εφαρμογή του “Έκτακτου Ειδικού Τέλους Ηλεκτροδοτούμενων Δομημένων Χώρων” (χαράτσι) ως την πιο χαρακτηριστική πολιτική απέναντι στην ακίνητη περιουσία ως αποτέλεσμα του πρώτου μνημονίου. Αυτός ο φόρος εισήχθη το 2012 (Mpalampanidis et al, 2013) και μέχρι σήμερα (2016) είναι σε ισχύ με χειρότερους όρους. Το 2014 επεκτάθηκε χωρίς περιορισμούς σε όλους τους ιδιοκτήτες ακινήτων. Τόσο η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας όσο και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α (με ΑΝ.ΕΛ.) είχαν ανακοινώσει προεκλογικά την κατάργηση της φορολογίας αυτής, τελικά μέχρι σήμερα η μόνη αλλαγή ήταν η επίσημη ονομασία της το 2014 σε «ΕΝΦΙΑ - Ενιαίο Φόρο Ιδιοκτησίας Ακινήτων» (Plantzos, K., 2015). Επομένως, η ιδιοκτησία ακινήτου κατέστη πλέον ‘βάρος’ για τα νοικοκυριά και δεν αποτελεί πλέον ένα ‘στρατηγικό εφόδιο’ (Mpalampanidis et al. 2013).

Επίσης, το 2012 σύμφωνα με τις απαιτήσεις του ‘πακέτου διάσωσης’, καταργήθηκε με νόμο ο μόνος ελληνικός δημόσιος θεσμός που διαχειριζόταν θέματα στέγασης, ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας³², ενώ μέχρι σήμερα η περιουσία και τα αποθέματά του ακόμα εκκρεμούν διευθέτησης³³ (Mpalampanidis et al, 2013, Siatitsa, 2014, Arapoglou&Siatitsa, 2015) εκτός από τα διαμερίσματα τα οποία τελικά διατέθηκαν στους δικαιούχους. Επίσης, το επίδομα ενοικίου με συγκεκριμένα κριτήρια έληξε με το τέλος του 2016 λόγω έλλειψης πόρων. Αντίστοιχα, το 2010 η μεταρρύθμιση του Καλλικράτη κατέστησε ευρύτερες διοικητικές περιοχές σε όλη την Ελλάδα, ενώ ακολούθησε αυστηρός έλεγχος προϋπολογισμού των νέων διοικητικών

---

³⁰ Το ‘χαράτσι’ προέρχεται από την τουρκική λέξη *haraç* (<http://www.lexigram.gr/>) και αναφερόταν στον κεφαλικό φόρο που επέβαλε ο Οθωμανικός ζυγός στους κατακτημένους.

³¹ Η κυβέρνηση ΣΥ.ΡΙΖ.Α – ΑΝ.ΕΛ που εκλέχθηκε το 2015 είχε ανακοινώσει την κατάργηση αυτού του μέτρου αλλά λίγους μήνες αργότερα αναγκάστηκε να αποσύρει τη δήλωσή και να επαναφέρει τη φορολογία.

³² Ν. 4046/2012, Φ.Ε.Κ. 28/Α’/14-2-2012

³³ Σε εκκρεμότητα 140 κτίρια, σε αβέβαιο νομικό πλαίσιο 100.000 δανειζόμενοι, 200 διαμερίσματα χωρίς δικαιούχους και 15 ατελείωτα προγραμματισμένα καταλύματα (Mpalampanidis et al, 2013).

οντοτήτων (Aragoglou et al., 2015) αποδυναμώνοντας την τοπική στήριξη στα στεγαστικά προβλήματα.

Επιπλέον, μία έμμεση πολιτική της κυβέρνησης ως προς την κατοικία είναι ο τρόπος λειτουργίας των εταιρειών διαχείρισης ακίνητης περιουσίας (ανώνυμες εταιρίες στον τομέα των ακινήτων), εφόσον δύναται να επενδύουν στην κατοικία, τις δημόσιες περιουσίες και υπό ανάπτυξη οικόπεδα με ευνοϊκή φορολογία (Mpalampanidis et al. 2013). Αυτή η ρύθμιση μεταβάλλει την αγορά κατοικίας εφόσον οι εταιρίες αυτές εμπλέκονται με το χαμηλότερο κόστος και αναζητούν υψηλά κέρδη και όχι μία κοινωνική πολιτική όπως θεωρητικά το κράτος έχει την υποχρέωση να υιοθετεί κατά την αστική ανάπτυξη. Στο ίδιο πλαίσιο ένας ακόμα νόμος που ψηφίστηκε το 2014 (Ν. 4251/2014, ΦΕΚ Α' 80) προσφέρει εκτεταμένη άδεια παραμονής σε ξένους επενδυτές καθώς και για τους αγοραστές και τις οικογένειές τους εφόσον αγοράσουν ακίνητα στην Ελλάδα αξίας από 250.000 ευρώ και πάνω (Manifava, D., 2014).

Στην Ελλάδα, τα χρεωμένα νοικοκυριά και τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια αποτελούν τις μεγαλύτερες επιπλοκές της κρίσης στη στέγαση καθώς και ο μεγάλος αριθμός κατοίκων που έχασε το σπίτι του από οικονομική αδυναμία. Όσον αφορά τα στεγαστικά δάνεια, ήδη πριν το 2008, τα νοικοκυριά σε ποσοστό 57,3% αγωνίζονταν να τα αποπληρώσουν, ενώ το 2012, 7 από τα 10 νοικοκυριά δεν δύναται να εκπληρώσουν τις οικονομικές τους δεσμεύσεις περιλαμβάνοντας και τα δάνεια (Papadopoulos&Roumpakis, 2013). Ενδεικτικά, ήδη το 2010, η εθνική κυβέρνηση πρόσφερε στα χρεωμένα νοικοκυριά μία ανακούφιση τερματίζοντας τις κατασχέσεις για δάνεια κάτω των 200.000€ που διήρκεσε μέχρι το 2013 όταν η 'Τρόικα' απαίτησε δριμύτερη αντιμετώπιση με επακόλουθο τις ταχύτερες κατασχέσεις και 750.000 εκκρεμή δάνεια το (ό.π.). Αυτή τη στιγμή αναμένεται η πραγματοποίηση των ηλεκτρονικών πλειστηριασμών χωρίς να έχει καταστεί σαφές το ακριβές πλαίσιο αυτού του νέου τρόπου οπότε και εγείρονται πολλές δυσοίωνες υποθέσεις. Αντίστοιχα, το οικιστικό απόθεμα των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων απαξιώνεται ενώ τα μέλη των μεσαίων και χαμηλότερων κοινωνικών ομάδων πλήττονται ως προς την "κοινωνική και στεγαστική τους κινητικότητα" (Alexandri, 2013, σελ. 135).

Επίσης, η πρώτη κατοικία που προστατευόταν από το κράτος πριν τις μεταρρυθμίσεις λιτότητας, κατέστη επισφαλής εφόσον οι δανειστές επέμειναν. Οι κυβερνήσεις, οι απαιτήσεις και οι υποσχέσεις μεταβλήθηκαν τα τελευταία τρία χρόνια αλλά το αποτέλεσμα είναι η έλλειψη οποιουδήποτε νόμου που να προστατεύει καθολικά τη στέγη ως ανθρώπινο δικαίωμα. Συγκεκριμένα, το 2015 η κυβέρνηση θεσπίζει τον νέο 'νόμος Κατσέλη' που θα προστάτευε από την αρχή του 2016 τα νοικοκυριά με αδυναμία να προστατεύσουν την πρώτη τους κατοικία σύμφωνα με τον καθορισμό των δικαιούχων από την Τράπεζα της Ελλάδος (Ert, 2015). Το δημόσιο οπότε θα συνεισέφερε μερικώς στην αποπληρωμή των υποθηκών των φτωχών δανειοληπτών που ανήκουν σε ευπαθείς ομάδες για τρία χρόνια, ενώ το εδάφιο για ανάληψη από το δημόσιο των υπόλοιπων οφειλών για 2017-2018 απαλείφθηκε τελικά (Manifava, D, 2015). Το μέτρο όμως δεν έχει εφαρμοστεί ακόμα (Φεβρουάριος 2017), για γραφειοκρατικούς λόγους, αφού οι δικαιούχοι πρέπει πρώτα να έχουν ενταχθεί στο 'νόμο Κατσέλη'. Επίσης, έχουν ιδρυθεί

τα κέντρα υποστήριξης δανειοληπτών ώστε να ενημερώνονται οι δανειολήπτες για τις κινήσεις που δύναται να πραγματοποιήσουν. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, οι συνθήκες στέγασης των πολιτών άλλαξε ραγδαία (Siatista, 2014). Αντίστοιχα, τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόστηκαν από το 2010, έθεσαν την οικογένεια, τον κύριο 'χορηγό πρόνοιας' σε εξαιρετική πίεση να αντεπεξέλθει στις νέες συνθήκες καλύπτοντας τις ανάγκες των προστατευόμενων της, απαλλάσσοντας το κράτος και τους εργοδότες από την υποχρέωση και το κόστος (Papadopoulos&Roumpakis, 2013). Ωστόσο, όλη αυτή η αβεβαιότητα οδηγεί σε συντηρητικές συμπεριφορές και εντονότερους διαχωρισμούς στην εργασία και την ιεραρχία των φύλων (Vaίου, 2014b).

Αντίθετα, εγκαθιδρύονται νέες ρυθμίσεις για την αστεγία αλλά παραμένουν ανεπαρκείς εφόσον δεν μπορούν να προλάβουν την κρίση παρά μόνο να την ανακουφίσουν προσωρινά με φειδωλή χρηματοδότηση και βραχυχρόνιες στρατηγικές (Arapoglou&Siatitsa, 2015). Ακόμα, το νέο πλάνο δράσης εξαρτάται κυρίως από Μη Κυβερνητικούς Οργανισμούς (ΜΚΟ) και λιγότερο από τις τοπικές αρχές και την Ελληνική κυβέρνηση (ο.π.). Οπότε, το κράτος πρόνοιας υιοθετεί πελατειακή στάση απέναντι στο πρόβλημα ενώ οι ΜΚΟ προσπαθούν με κάθε θυσία, ακόμα και ηθική, να προσελκύσουν επιπλέον χρηματοδότηση από το εσωτερικό ή το εξωτερικό.

Μία έμμεση πολιτική αφορά τα επιχειρηματικά δάνεια, όπου οι μικροί επιχειρηματίες έχουν υποθηκεύσει την κατοικία τους για να στηρίξουν την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Παρέχεται πλέον μέριμνα σε αυτές τις καταστάσεις, προστατεύοντας έτσι έμμεσα την κατοικία του ελεύθερου επαγγελματία απέναντι στους πλειστηριασμούς εάν υπόκεινται σε συγκεκριμένα κριτήρια.

Ανακεφαλαιώνοντας, η στεγαστική πραγματικότητα στην Ελλάδα, χειροτερεύει ταχέως τα τελευταία χρόνια με την εφαρμογή των μέτρων ενάντια στην κρίση. Ωστόσο, στην Ελλάδα η ρίζα της κρίσης δεν εντοπίζεται στην αγορά κατοικίας όμως η κρίση επήλθε κι εκεί ως αποτέλεσμα της εξαθλίωσης στους άλλους τομείς (Siatitsa, 2014). Ενδεικτικά, σήμερα το 13-14% του πληθυσμού στην Αττική διαβιώνει σε συνθήκες στεγαστικής αποστέρησης, δηλαδή σε πλήθος 514.000 ατόμων, 305.000 ελληνικής και 209.000 αλλοδαπής ιθαγένειας (Arapoglou&Gounis, 2015). Η ιδιοκτησία κατοικίας δεν υποστηρίζεται αλλά δέχεται επίθεση από τη φορολογία και την απουσία πολιτικών στέγασης προς μία ολιστική λύση. Παρατηρείται ήδη μία ακαδημαϊκή και πολιτική συζήτηση για την ανάγκη πρόσβασης σε προσιτές στεγαστικές λύσεις και της εξασφάλισης του ενοικιαστή (Arapoglou&Siatitsa, 2015) χωρίς την οικογενειακή υποστήριξη προς μία αμφισβήτηση των παραδοσιακών πρακτικών (Mpalampanidis et al. 2013). Το τρίτο και τελευταίο πακέτο στήριξης, του Σεπτεμβρίου του 2015 συνοδευόταν από νέες αυστηρές πολιτικές μεταρρυθμίσεις και μέτρα λιτότητας που προφανώς θα επιφέρουν ακόμα μεγαλύτερα στεγαστικά προβλήματα.

Οι νέοι στη Νότια Ευρώπη

Η κρίση και τα μέτρα λιτότητας όπως αυτά αναλύθηκαν παραπάνω επιδρούν ιδιαίτερα στις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες όπως οι νέοι. Σε αυτό το

κεφάλαιο αναλύεται η στεγαστική πραγματικότητα των νέων στη Νότια Ευρώπη υπό αυτές τις συνθήκες.

Το νοτιοευρωπαϊκό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας θεωρεί τους νέους ως εκτός του κατεστημένου κύκλου δικαιούχων και τους προσφέρει περιορισμένη προστασία απέναντι στην οικονομική και κοινωνική κρίση που έπληξε αυτές τις χώρες. Η σπανιότητα και η επισφάλεια των εργασιακών ευκαιριών για νέους σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια υποστήριξης τους στις στεγαστικές τους ανάγκες καθιστά δύσκολη έως ανέφικτη την ολοκλήρωση της επονομαζόμενης μεταβατικής φάσης νεότητας ώστε να πραγματοποιήσουν το προσωπικό τους οικιστικό μονοπάτι (Micheli&Rosina, 2010; Serracant, 2015; Bricocoli&Sabatinelli, 2016). Οπότε, δεν υπάρχουν πλέον ομαλές πορείες εργασιακής ή προσωπικής ζωής (Bauman, 1992) αλλά ούτε και γραμμική οικιστική καριέρα, επιφέροντας αντίστοιχα μεγάλες αλλαγές στις στεγαστικές πρακτικές που παρατηρούνται.

Κατ'αρχάς, η νεότητα πλέον έχει εγκαθιδρυθεί ως μία φάση και όχι ως μεταβατική περίοδος διότι το μορφωτικό μονοπάτι είναι μεγαλύτερο καθώς και η ηλικία που οι Νοτιοευρωπαίοι 'εξέρχονται' από το πατρικό τους σπίτι (πάνω από τα 29 χρόνια) είναι υψηλότερη από την υπόλοιπη Ευρώπη και σχετίζεται με την ηλικία γάμου που πλέον τοποθετείται αργότερα στη ζωή των νέων (Serracant, 2015; Gentile, 2015; Arundel&Ronald, 2015; Minguez, 2016). Κατά δεύτερον, το μονοπάτι από τη νεότητα στην ενηλικίωση χαρακτηρίζεται από επιστροφές από την αυτονομία της ενηλικίωση σε προηγούμενες φάσεις εξαρτημένης διαβίωσης όπως σε περίπτωση που χάνουν την οικονομική τους αυτονομία και επιστρέφουν στη γονική κατοικία ή επιστρέφοντας στις σπουδές για να επαναπροσδιορίσουν τα προσόντα τους (Serracant, 2015). Κατά τρίτον, οι νέοι άνθρωποι και οι οικογένειές τους επιλέγουν όλο και περισσότερο συντηρητικές στρατηγικές ώστε να αντιμετωπίσουν την κρίση που αφορά την πορεία της ζωής τους και τις στεγαστικές τους πρακτικές (ο.π., Vaïου, 2014b).

Συγκεκριμένα, η τυπική στεγαστική πορεία των νέων αφορά την μετάβαση από τη γονική εστία σε ενοικιαζόμενη κατοικία και στη συνέχεια την απόκτηση κατοικίας για ιδιοκατοίκηση (Arundel&Ronald, 2015). Εντούτοις, το γραμμικό μονοπάτι αυτό διαστρεβλώθηκε από την οικονομική και την ανάλογη κοινωνική κρίση, ενώ το κράτος δεν γνωρίζει ή δεν επιθυμεί να αναγνωρίσει τη 'στεγαστική φτώχεια' που καλύπτεται ανεπίσημα από τις οικογενειακές δυναμικές (Bricocoli&Sabatinelli, 2016). Προφανώς, πολλοί νέοι Νοτιοευρωπαίοι υποστηρίζονται από ένα 'μαξιλάρι' διαγενεακής αλληλεγγύης και οικογενειακής πρόνοιας (Serracant, 2015). Ταυτόχρονα, οι νέοι διατηρούν την αίσθηση του ανήκειν στην οικογένεια, θεωρώντας κοινά πέρα από τα δικά τους και τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας και ενεργούν αντίστοιχα.

Επίσης, η εκτεταμένη διαγενεακή συνοίκηση είναι πολύ συχνή στην περιοχή

αυτή όπως έχει αναφερθεί³⁴ και οι παράγοντες που δικαιολογούν αυτή την καθυστέρηση στη μετάβαση των νέων σε αυτόνομη στεγαστική λύση εντοπίζεται στην αγορά εργασίας, το σύστημα κρατικής πρόνοιας και στην κουλτούρα αυτών των λαών όπως οι διαστάσεις των οικογενειακών δεσμών (Micheli&Rosina, 2010; Serracant, 2015). Με την εκτεταμένη συνοίκηση με τους γονείς ή την επιστροφή στη γονική κατοικία μετά από κάποιο διάστημα αυτόνομης κατοίκησης, δύναται να συγκεντρωθούν χρήματα – εάν υπάρχει κάποιο εισόδημα – ώστε να κατασταθούν αυτόνομοι σε άλλους τομείς της ζωής τους και να είναι ικανοί να αποκτήσουν αργότερα την κατοικία τους (Arundel&Ronald, 2015; Lennartz et al., 2015; Minguez, 2016). Επιπροσθέτως, οι περιορισμοί του τομέα ενοικίου, όπως η μικρή διαθεσιμότητα ποιοτικών και προσιτών ενοικιαζόμενων καταλυμάτων επιδρούν στην επιλογή ανάμεσα στην εκτεταμένη παραμονή στη γονική εστία έως ότου το άτομο να δημιουργήσει το δική του οικογένεια άρα και να διαμείνει στο δικό του σπίτι ή στη λύση της ενοικίασης (Minguez, 2016).

Η απόκτηση ιδιωτικής κατοικίας είναι ένα καθιερωμένο προαπαιτούμενο για τη δημιουργία οικογένειας στις μεσογειακές χώρες, μία συλλογική κοινωνική επιθυμία, μία αναπαράσταση της επιτυχίας, ένα σύμβολο κύρους και δέσμευση στις επιταγές της κοινωνίας και την οικογένεια (Minguez, 2016). Η πρόσβαση στην ιδιοκτησία ακινήτου για τους νέους της Νότιας Ευρώπης είναι μία κυρίαρχη φιλοδοξία, αν και λόγω της ισχύουσας κοινωνικο-οικονομικής κρίσης, τα στεγαστικά τους μονοπάτια οδηγούν στον τομέα της ενοικίασης (Lennartz et al., 2015). Εντούτοις, είναι ακόμα επικρατές για τους νέους έως 34 ετών που εγκαταλείπουν το πατρικό τους να ιδιοκατοικούν, έναντι της ενοικίασης κατοικιών, σε κατοικίες που απέκτησαν με την υποστήριξη της οικογένειας (Lennartz et al., 2015). Η κατάσταση προφανώς 'τιμωρεί' όσους προέρχονται από οικογένειες χαμηλών κοινωνικών τάξεων (Micheli&Rosina, 2010; Moreno & Mari-Klose, 2013). Το ποσοστό των νεαρών πολιτών που κατέχουν κάποιο ακίνητο με στεγαστικό δάνειο είναι για την Ισπανία 45% άντρες και 42,6% γυναίκες και για την Πορτογαλία το 31,8% των αντρών και το 33,4% των γυναικών ενώ τα ποσοστά των νέων που απέκτησαν ιδιοκτησία από γονικές μεταβιβάσεις ή άμεση αγορά με την οικογενειακή στήριξη είναι για την Ελλάδα 48,4% των γυναικών και 42,7% των αντρών και για Ιταλία το 38,5% των αντρών και το 36,1% των γυναικών (Micheli&Rosina, 2010). Ακόμα, όσον αφορά τη λύση της ενοικίασης κατοικίας για νέους (μεταξύ 16 και 34 ετών), στην Ισπανία επιλέγεται από το 40%, στην Ιταλία από το 45% ενώ στην Πορτογαλία και την Ελλάδα από περίπου το 50% (ο.π.).

---

³⁴ Δεν υπάρχουν ακόμα διαθέσιμα δεδομένα αλλά η ακαδημία επιμένει στην πρόβλεψη ότι όσο οι νέοι άνθρωποι δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές απαιτήσεις ενός αυτόνομου νοικοκυριού, η διαγενεακή συμβίωση θα γίνεται όλο και περισσότερο δημοφιλής (Marques et al., 2014).

Εντούτοις, οι υπάρχουσες στεγαστικές πολιτικές, η οικονομική κρίση και η οικογενειοκρατία σε αυτά τα κράτη προκαλούν την εξάρτηση των νέων από την οικογένεια και την κοινωνική αναπαραγωγή μίας αυστηρά οικογενειοκεντρικής κουλτούρας ακόμα και εάν αυτή αντιπαραβάλλεται στις προσωπικές επιδιώξεις του ατόμου. Επομένως, η εξάρτηση από την οικογένεια τείνει να περιορίζει την κοινωνική και οικονομική ελευθερία των νέων ατόμων. Ωστόσο, σύμφωνα με πολλούς ακαδημαϊκούς, η οικονομική δυνατότητα του ατόμου έχει οριακή συσχέτιση με τη στεγαστική αυτονομία (Arundel&Ronald, 2015; Minguez, 2016), οπότε ένας παράγοντας που πρέπει να συνυπολογιστεί στο φαινόμενο της εξάρτησης από την οικογένεια είναι η νοτιοευρωπαϊκή κουλτούρα και το κρατικό σύστημα πρόνοιας.

Πολιτικές κατοικίας για τους νέους

Στα τέσσερα έθνη που ανήκουν στην ίδια κατηγορία όσον αφορά το κρατικό σύστημα πρόνοιας, παρουσιάζονται παρόμοιες κρατικές πολιτικές και νεανικές πρακτικές στέγασης (Arundel&Ronald, 2015). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι η Ιταλία και η Ελλάδα είναι πιο συντηρητικές περιπτώσεις νοτιοευρωπαϊκών χωρών ενώ η Ισπανία έχει αναπτύξει δυναμικές εγγύτερα σε αυτές τις Βόρειας Ευρώπης προ κρίσης και η Πορτογαλία είναι το παράδειγμα στη μέση των δύο περιπτώσεων (Moreno & Mari-Klose, 2013, Martin, 2015).

Στην Ισπανία μόνο, παρατηρείται μία πολιτική στέγασης προ κρίσης που απομακρύνεται από την προώθηση της ιδιοκτησίας κατοικίας και στηρίζει τη νεανική ανεξαρτησία. Συγκεκριμένα, το 2007 η ισπανική κυβέρνηση εισήγαγε ένα επίδομα για ενοίκιο για νέους πολίτες (Renta Basica de Emancipación, RBE), που εξυπηρετούσε την μετάβαση στην στεγαστική τους αυτονομία³⁵ (Gentile, 2015). Εντούτοις, στο τέλος του 2011 η κυβέρνηση επέλεξε να καταργήσει αυτό το βοήθημα ώστε να μειώσει τη δημόσια δαπάνη και αργότερα περιόρισε και τις φοροαπαλλαγές για την αγορά κατοικίας, τη διευκόλυνση δανείων και κάθε οικονομική στήριξη στους νέους αγοραστές κατοικίας κάτω των 35 ετών, με αποτέλεσμα, οι νέοι πολίτες από 18 έως 24 ετών που διέμεναν εκτός της γονεϊκής τους στέγης από ποσοστό 46% το 2010 να μειωθούν σε 44.1% ήδη το 2012 (ο.π.). Ακόμα, ως αποτέλεσμα της κρίσης, η ενοικίαση κατοικίας αυξήθηκε σημαντικά ενώ η ιδιοκατοίκηση αποτελούσε ακόμα την επιθυμητή οικιστική μετάβαση με μία μικρή μείωση, το 2005 το

---

³⁵Ακόμα, η πολιτική αυτή οφελούσε τους ιδιοκτήτες των ακινήτων με φοροαπαλλαγή επί του εισοδήματός τους, ασφάλεια ενάντια στις φθορές από τους ενοικιαστές και οικονομικές ευκολίες για ανακαίνιση εφόσον πρόσφεραν το ακίνητό τους για ενοικίαση (Gentile, 2015). Επίσης, το 2010 υπολογίζεται ότι οι νέοι κατέβαλαν το 42.1% των μισθών τους για την πληρωμή του ενοικίου (45.2% των γυναικών και 38.6% των αντρών), ενώ αυτοί που λάμβαναν το RBE κατέβαλαν μόλις το 25.2% του μισθού. (ο.π.).

90% των νέων Ισπανών προτιμάει την ιδιοκατοίκηση ενώ το 2010 αυτό το ποσοστό έχει μειωθεί σε 78,9% (Minguez, 2016).

Αντίστοιχα, στην Ιταλία υπάρχουν λίγες ρυθμίσεις για τους νέους ανθρώπους που αποτυγχάνουν να καλύψουν τις σύγχρονες στεγαστικές ανάγκες και επιθυμίες των νέων, εστιάζοντας αποκλειστικά στα νέα παντρεμένα ζευγάρια, τους φοιτητές από άλλη περιοχή από αυτή του πανεπιστημίου και τους νέους ανθρώπους που προσφέρουν κοινωνική εργασία (Bricocoli&Sabatinelli, 2016). Η υποστήριξη της απόκτησης κατοικίας – και της κοινωνικής κατασκευής του γάμου – είναι έκδηλα στην κρατική οικονομική διευκόλυνση στους νιόπαντρους ώστε να αποκτήσουν το κατάλυμά τους ενώ παράλληλα τα ποσοστά του γάμου στους νέους πολίτες μειώθηκαν σημαντικά (Allen et al., 2004; Baldini&Roggio, 2014). Όσον αφορά τους Ιταλούς φοιτητές, δεν τους προσφέρονται επαρκή οφέλη από τις κρατικές ρυθμίσεις για τη στέγη ώστε να δύναται να μετεγκατασταθούν σε μία πόλη που θα έχουν πρόσβαση σε πανεπιστημιακή μόρφωση, οπότε τείνουν να διαμένουν στο πατρικό σπίτι κατά τη διάρκεια των σπουδών τους (το 2014, 65,8% νέων ηλικίας από 18 έως 34) (Bricocoli&Sabatinelli, 2016).

Αυτή η έλλειψη πρόνοιας για τις στεγαστικές συνθήκες των φοιτητών είναι δεδομένη επίσης στην Ελλάδα με την παροχή μόνο ενός φοιτητικού επιδόματος 1000 ευρώ ετησίως για 49.000 φοιτητές πανελλήνια με συγκεκριμένα οικογενειακά κριτήρια. Αυτή η κατάσταση καθορίζει τόσο το εκπαιδευτικό ίδρυμα όσο και την ειδικότητα που θα επιλέξουν οι νέοι φοιτητές ώστε να συνδυάσουν τις σπουδές με μία βιώσιμη οικονομική συνθήκη, ειδικά όσον αφορά τη στέγη. Ακόμα, υπάρχει η φοροαπαλλαγή για την αγορά πρώτης κατοικίας από το άτομο αλλά σε συνδυασμό με τα μέτρα λιτότητας δεν καθίσταται μία διαδεδομένη πρακτική. Η Ελλάδα δεν προσέφερε ποτέ ιδιαίτερη στήριξη για τα οικιστικά μονοπάτια των νέων αλλά εν μέσω κρίσης η αύξηση των φόρων καθώς και οι μειώσεις στα επιδόματα και στους μισθούς επέδρασαν έμμεσα αρνητικά στη στεγαστική τους κατάσταση. Αυτή τη στιγμή αναμένονται πολλά προγράμματα να ξεκινήσουν ή να ξαναρχίσουν με την εύρεση πόρων, όπως αυτό της ‘Στέγασης Επανεένταξης’ που διήρκεσε ένα χρόνο.

Τέλος, οι πορτογαλικές κρατικές πολιτικές για την κατοικία περιλαμβάνουν μόνο επιδοτούμενα προγράμματα χρηματοδοτικής μίσθωσης από το 1970 για νέους, με περιορισμένη όμως έκταση και επίδραση στις στεγαστικές πρακτικές (Pinto&Guerra, 2013). Ακόμα όμως κι αυτές οι περιορισμένες ρυθμίσεις στήριξης επηρεάστηκαν από τις περικοπές στο σύστημα της κρατικής πρόνοιας ως απάντηση στην ύφεση και σε συνδυασμό με την αύξηση έμμεσων φόρων όπως ο Φόρος Πρόσθετης Αξίας δυσχέρανε τα νεανικά οικιστικά μονοπάτια (Marques, et al.).

Πρακτικές των νέων στην κρίση

Παρατηρούνται διάφορες πρακτικές, νέες και παλιές, ως προς τη στέγαση των νέων στην Νότια Ευρώπη, εδώ θα αναφερθούν μόνο κάποιες οι οποίες έχουν απασχολήσει τη σύγχρονη βιβλιογραφία.

Μία δημοφιλής πρακτική είναι αυτή της συγκατοίκησης με μη συγγενείς. Συγκεκριμένα, στην Ιταλία, όπου υπάρχει εκτενής μελέτη, τις τελευταίες δύο δεκαετίες το φαινόμενο αυτό εξαπλώνεται ειδικά στους φοιτητές και τους νέους απόφοιτους και περιλαμβάνει τρεις κύριες κατηγορίες που δημιουργήθηκαν από τους Bricocoli και Sabatinelli (2016)³⁶: α. νέοι άνθρωποι που μετακομίζουν σε νέα πόλη, β. νέοι πολίτες που φεύγουν από την γονική τους εστία και γ. οι νέοι που επιλέγουν να μοιράζονται τη ζωή τους σε παραπάνω από ένα μέρος. Η τελευταία κατηγορία αντανάκλα τις απαιτήσεις της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομικής κατάστασης και αγοράς εργασίας η οποία λόγω των επισφαλών ευκαιριών που προσφέρει και της απαιτήσεως για κινητικότητα των εργαζομένων προωθεί στεγαστικές λύσεις τόσο προσιτές όσο και ευέλικτες (Bricocoli&Sabatinelli, 2016). Εντούτοις, αυτό το φαινόμενο είναι εμφανές τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ισπανία (Minguez, 2016). Αυτή η πρακτική δεν θα ήταν τόσο δημοφιλής εάν τα άτομα είχαν την οικονομική δυνατότητα να επιλέξουν ένα ιδιωτικό κατάλυμα (Bricocoli&Sabatinelli, 2016) ωστόσο για πολλούς νέους αποτελεί και μία επιλογή τρόπου ζωής (Arundel&Ronald, 2015). Επιπροσθέτως, στα ευρωπαϊκά μεσογειακά κράτη η συνοίκηση δύναται να πραγματοποιηθεί και μεταξύ μακρινών συγγενών, μία τάση που δεν συναντάται συχνά σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη (ο.π.).

Αντίστοιχα, μία ακόμα τακτική – παρούσα ειδικά στην Ελλάδα – για την επίλυση οικονομικών και στεγαστικών προβλημάτων των νέων κυρίως ανθρώπων αν και όχι μόνο είναι αυτό τις εσωτερική μετανάστευση από τα αστικά κέντρα στην επαρχία (Gkartzios, 2013). Αυτή η ‘αστική έξοδος προς την ύπαιθρο’ εξυπηρετείται από το διαθέσιμο στεγαστικό απόθεμα στην επαρχία και το δίκτυο της διευρυμένης οικογένειας. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της Νότιας Ευρώπης το ποσοστό των δευτερευουσών κατοικιών ανά οικογένεια είναι σημαντικό καθώς και το ποσοστό των κενών (ο.π.; Minguez, 2016).

Ένα φαινόμενο επιπροσθέτως που μπορεί να σημειωθεί ως πρακτική προσαρμογής εφόσον καθιστά τα τοπικά στεγαστικά προβλήματα αόρατα, είναι η μετανάστευση των νέων από τη Νότια Ευρώπη στις οικονομίες της Βόρειας Ευρώπης³⁷ (Minguez, 2016). Νέοι άνθρωποι από όλη την περιοχή, συνήθως με υψηλά προσόντα, μεταναστεύουν σε άλλες χώρες όπου οι δεξιότητές τους μπορούν να τους προσφέρουν καλύτερες επαγγελματικές ευκαιρίες. Επίσης, επιτυγχάνουν τη στεγαστική τους αυτονομία ή τουλάχιστον να απομακρυνθούν από την πατρική εστία νοικιάζοντας ή ακόμα και αγοράζοντας κατοικία στο εξωτερικό. Η οικογένεια στηρίζει οικονομικά

³⁶ Αυτές οι κατηγορίες εισήχθησαν για την έρευνα ως προς τη συγκατοίκηση νέων στο Μιλάνο (Bricocoli&Sabatinelli, 2016).

³⁷ Συγκεκριμένα, 218.000 νέοι Ισπανοί μετανάστευσαν ανάμεσα στο 2009 και το 2013 (Minguez, 2016).

και στις δύο περιπτώσεις εάν το άτομο έχει ανάγκη ακόμα και αν αυτό έχει κάποιο προσωπικό εισόδημα. Μάλιστα, ειδικά κατά τη διάρκεια των σπουδών των νέων οι συγγενείς συνηθίζουν να στηρίζουν οικονομικά τους νέους (Bricocoli&Sabatinelli, 2016).

Οι νέοι νοτιοευρωπαίοι πολίτες πέρα από νέες πρακτικές στέγης διατηρούν ισχυρό το ιδεώδες της αλληλεγγύης, στηρίζοντας τα μέλη της οικογένειας και φίλους με τα όποια περιουσιακά τους στοιχεία. Οι άνθρωποι που επιλέγουν τη συνοίκηση μάλιστα είναι συνήθως πρόθυμοι να φιλοξενήσουν προσωρινά άλλα άτομα που βρίσκονται σε επισφαλή οικονομική κατάσταση (Bricocoli&Sabatinelli, 2016) στην ίδια τους τη χώρα αλλά ακόμα περισσότερο στο εξωτερικό.

Έρευνα πεδίου

Το δείγμα

Οι δέκα συνεντευξιαζόμενοι προέρχονται από μεσοαστικές κυρίως οικογένειες με τουλάχιστον ένα γονέα με πανεπιστημιακή μόρφωση. Ακόμα, το μισό από το δείγμα έχει τουλάχιστον έναν γονέα δημόσιο υπάλληλο ενώ 3 συνεντευξιαζόμενοι έχουν και τους δύο γονείς δημόσιους υπαλλήλους. Αυτό είναι αξιοσημείωτο διότι, οι δημόσιοι υπάλληλοι αποτελούσαν προ κρίσης μία ομάδα εργαζομένων με μονιμότητα, επαγγελματική ασφάλεια, σταθερό μισθό και το 'εφάπαξ' το οποίο ήταν ένα σύνολο κρατήσεων που λάμβαναν με την συνταξιοδότησή τους και αποτελούσε σημαντικό κίνητρο για οικογενειακές στρατηγικές ειδικά ως προς τη στέγη. Η σημασία του γίνεται φανερή και από τον τρόπο που οι συμμετέχοντες το αναφέρουν στα πλαίσια οικογενειακού προγραμματισμού για τη στέγαση.

Από το δείγμα μας τρεις στους δέκα μόνο προέρχονται από Αθήνα ενώ οι υπόλοιποι από διάφορες επαρχιακές πόλεις και οικισμούς. Αντίστοιχα, οι τρεις διαμένουν στο εξωτερικό αυτή τη στιγμή ενώ οι άλλοι επτά στην Αθήνα. Ωστόσο, επτά έχουν διαμείνει στο εξωτερικό έστω σε μία περίοδο της ζωής τους. Ακόμα, την περίοδο της έρευνας και οι δέκα συμμετέχοντες εργάζονταν υπό καθεστώς πλήρους απασχόλησης, όμως με το πέρασμα της έρευνας ένα από τα άτομα έμεινε άνεργο, για αυτό και στον πίνακα παρακάτω εμφανίζονται δεύτερα στοιχεία στις παρενθέσεις.

Η οικογενειακή κατάσταση των ατόμων είναι τυπικά προσδιορισμένοι ανύπαντροι. Ωστόσο, το ουσιαστικό όσον αφορά την οικογενειακή τους κατάσταση και το ζητούμενο της έρευνας είναι εάν ακολουθούν ένα ατομικό οικιστικό μονοπάτι ή λειτουργούν ως μέρος ζευγαριού, οικογένειας ή όπως αλλιώς θέλουν να αυτοπροσδιοριστούν. Όσον αφορά λοιπόν αυτό το χαρακτηριστικό μόνο ένα από τα άτομα συζεί με τον σύντροφό του ενώ υπάρχουν άλλα έξι άτομα που έστω για μία περίοδο της ζωής τους είχαν δημιουργήσει το δικό τους νοικοκυριό με τους συντρόφους τους. Επίσης, όλοι οι συμμετέχοντες έχουν αδέρφια τα οποία πάντα αναφέρονται στη διήγηση της οικιστικής τους πορείας.

Ακόμα, από τους δέκα συμμετέχοντες μόλις οι τέσσερις είναι οικονομικά και στεγαστικά ανεξάρτητοι αλλά από αυτούς τους τέσσερις είναι καίριο να σχολιαστεί ότι το ένα άτομο μένει σε διαμέρισμα που προσέφεραν οι γονείς χωρίς αντίτιμο και ένα ακόμα χρωστάει ένα μεγάλο ποσό ως δάνειο στους γονείς του. Ακόμα, από τα άτομα που καταμετρήθηκαν ως ανεξάρτητα, τα δύο κατέστησαν αυτόνομα κατά τη διάρκεια της έρευνας μόλις τους τελευταίους δύο μήνες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είχαν προϋπάρξει αυτόνομα στο οικιστικό τους μονοπάτι.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι τα άτομα τα οποία συμμετείχαν στην έρευνα λόγω της ελληνικής πραγματικότητας του εκπαιδευτικού συστήματος, προέρχονταν κυρίως από μεσοαστικές οικογένειες. Συγκεκριμένα, οι υποψήφιοι για να εισαχθούν στις επιθυμητές υψηλόβαθμες σχολές απαιτείται συνήθως η παρακολούθηση μαθημάτων σε ιδιωτικά φροντιστήρια. Ειδικά οι σχολές του δείγματος που αφορούν τμήματα περιζήτητων σχολών στην πρωτεύουσα, καθιστούν την εισαγωγή των φοιτητών πολύ ανταγωνιστική διαδικασία. Η ταξικότητα της διαδικασίας εισαγωγής σε ακαδημαϊκά ιδρύματα είναι έντονη και αναδεικνύει την αναπαραγωγή των ταξικών διαφορών διαγενεακά. Άρα, όσες πρακτικές παρατηρήθηκαν αφορούν οικογένειες οι οποίες είχαν οικονομική δυνατότητα να στηρίξουν οικογενειακές στρατηγικές ως προς τη στέγαση των νέων για τουλάχιστον 7 χρόνια μετά την ενηλικίωσή τους, δηλαδή πέρα από τις προπτυχιακές σπουδές τους.

Οι χώρες στις οποίες έχουν διαμείνει οι συμμετέχοντες είναι για σπουδές: Γαλλία (2), Γερμανία (1), Αγγλία(1) και Ολλανδία (4). Ενώ οι χώρες που έχουν εργαστεί αυτά τα άτομα είναι: Ισπανία (1), Μάλτα (1), Γαλλία(1) και Ολλανδία(4). Οπότε όταν αναφέρονται οι χώρες εγκατάστασης ως προς το δείγμα εννοούνται οι προαναφερθείσες.

Ακολουθεί ο πίνακας με τα χαρακτηριστικά του δείγματος:

Το δείγμα (σύνολο 10 ατόμων)		
Ανά		
Φύλο	7 γυναίκες	3 άντρες
Διαμονή	3 εξωτερικό	7 Αθήνα
Προέλευση	3 Αθήνα	7 Επαρχία
Χώρα απασχόλησης	3 εξωτερικό	7 Ελλάδα
Στεγαστική Αυτονομία	4 (3) ανεξάρτητοι	6(7) εξαρτημένοι
Ιστορικό στεγαστικής αυτονομίας	6 έστω για μία περίοδο	4 ποτέ
Εργασία	10(9) πλήρως απασχολούμενοι	0(1) άνεργοι
Μεταπτυχιακές Σπουδές	6 στο εξωτερικό	1 στην Αθήνα
Μέλος δικού τους νοικοκυριού/οικογένειας	1 άτομο	
Γονείς δημόσιοι υπάλληλοι	5 άτομα	3 άτομα με δύο γονείς δημόσιους υπαλλήλους
Οικογενειακή στήριξη	10 άτομα αποδέχτες	

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά του δείγματος

Άτομα	Σπουδές στο εξωτερικό	Εράσμους	Εργασία στο εξωτερικό	Ειδικότητα
Κώστας	X	X	X	Μάνατζερ
Βαγγέλης	X	X	X	Μάνατζερ
Νίκος	-	X	X	Μάνατζερ
Νάστια	X	X	X	Μάνατζερ
Σοφία	-	X	-	Δικηγόρος
Ιφιγένεια	-	-	-	Δικηγόρος
Αθανασία	-	-	-	Μάνατζερ
Ελευθερία	X	X	-	Δικηγόρος
Αγγελική	X	X	X	Μάνατζερ
Δήμητρα	-	-	-	Μάνατζερ

Πίνακας 2. Χαρακτηριστικά του δείγματος ως προς το εξωτερικό

Η ανάλυση του υλικού έχει διαχωριστεί σε ενότητες σύμφωνα με το θέμα που αναδεικνύεται ή την παράμετρο που αναλύεται ώστε να διευκολυνθεί η παρουσίαση των παρατηρήσεων. Προφανώς, τα ονόματα έχουν αλλάξει ώστε να διατηρηθεί η ανωνυμία των συνεντευξιαζόμενων διατηρώντας όμως την πραγματική τους ηλικία, οικογενειακή και στεγαστική κατάσταση.

Διαφοροποίηση ως προς τις δύο ειδικότητες

Μέσα από τις συνεντεύξεις και την παρατήρηση των δύο ειδικοτήτων μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για τη στεγαστική αλλά και την οικονομική δυνατότητά τους.

Όσον αφορά τους απόφοιτους της Νομικής σχολής που εργάζονται στο αντικείμενο πρέπει να αναφερθεί ότι υποχρεούνται να καταβάλουν ετήσιες εισφορές στο ασφαλιστικό ταμείο τους ίσες με 1700 ευρώ για τα πρώτα πέντε χρόνια ασκήσεως του επαγγέλματος, ενώ στη συνέχεια το ποσό αυξάνονται. Παράλληλα ο μισθός τους παραμένει κάτω από 1000 ευρώ το μήνα ανάλογα και το που εργάζονται. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει την οικονομική τους κατάσταση και την δυνατότητά τους να είναι στεγαστικά αυτόνομοι όπως παρατήρησαν και οι ίδιοι στις συνεντεύξεις τους. Ενώ αρκετά συχνά χρωστάνε προηγούμενες εισφορές.

Όσον αφορά τους απόφοιτους του Ο.Π.Α. η συντριπτική πλειοψηφία των αποφοίτων (83%) βρήκε απασχόληση μέσα σε λιγότερο από ένα χρόνο αναζήτησης ενώ ένας στους δύο αποφοίτους του Ο.Π.Α. πραγματοποιούν μεταπτυχιακές σπουδές ενώ οι 7 στους 10 απόφοιτους του πανεπιστημίου εργάζονται αν και δεν διευκρινίζεται ο τομέας που απασχολούνται (Σταθακόπουλος κ.α., 2012).

Συγκεκριμένα, από τα επτά άτομα που απασχολούνται στην Αθήνα, τα τρία ακολουθούν το επάγγελμα του δικηγόρου ενώ τα άλλα τέσσερα εργάζονται σε διάφορες θέσεις στον τομέα της διοίκησης επιχειρήσεων, ηλικίας από 28-31. Είναι ενδεικτικό ότι και τα τέσσερα άτομα από τα επαγγέλματα management

θα μπορούσαν να συντηρήσουν ένα σπίτι μόνοι τους αν και οι δύο από αυτούς δεν το κάνουν στα πλαίσια αναμονής μίας καλής ευκαιρίας ή λόγω της επιθυμίας τους να καταναλώνουν κάποιο από το εισόδημά τους σε άλλες κοινωνικές δραστηριότητες. Αντίθετα, οι τρεις δικηγόροι διατείνονται ότι είναι αδύνατον να συντηρήσουν μία κατοικία ακόμα και με το διαμοιρασμό των εξόδων, μάλιστα όλες συγκατοικούν τη δεδομένη περίοδο. Αντίθετα, τα μόνα άτομα που μένουν μόνοι τους προέρχονται από τα οικονομικά επαγγέλματα.

Οι διαφορές τους όμως διακρίνονται κυρίως στις ευκαιρίες τους στο εξωτερικό. Ενδεικτικά, ενώ και οι δύο επαγγελματικές κατηγορίες προέρχονται από υψηλόβαθμες πανεπιστημιακές σχολές που είναι αναγνωρισμένες παγκοσμίως, οι Έλληνες δικηγόροι δεν μπορούν να εργαστούν ασκώντας τη νομική στο εξωτερικό βάσει αποκλειστικά του πτυχίου τους διότι ακόμα και στις Ευρωπαϊκές χώρες το εθνικό δίκαιο διαφοροποιείται σημαντικά οπότε υποχρεούνται να επιτύχουν σε εξετάσεις στο εκάστοτε τοπικό δίκαιο για να εργαστούν. Παράλληλα, με την πραγματοποίηση συγκεκριμένων μεταπτυχιακών σπουδών έχουν τη δυνατότητα να εργαστούν σε Ευρωπαϊκά ινστιτούτα. Επίσης, η γνώση της γλώσσας της χώρας εγκατάστασης είναι πολύ πιο αναγκαία στις νομικές υπηρεσίες και αποτελεί ένα ακόμα προαπαιτούμενο για τους δικηγόρους που επιθυμούν να εργαστούν στο εξωτερικό.

Αντίθετα οι απόφοιτοι σχολών Διοίκησης τείνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό να πραγματοποιούν μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό και να συνεχίσουν άμεσα την εργασία τους εκεί μέσω πρακτικής και μετά σε μόνιμη θέση (ICAP, 2017). Επίσης εφόσον αυτά τα άτομα εργάζονται κυρίως σε πολυεθνικές εταιρίες η τοπική επίσημη γλώσσα δεν είναι απαραίτητη για την εργασία και μπορούν να εργάζονται αποκλειστικά με την αγγλική.

Εξωτερικό

Από το δείγμα των δέκα ατόμων μόλις τα τρία δεν έχουν ζήσει ποτέ στο εξωτερικό ενώ ένα ακόμα έχει πραγματοποιήσει μόνο 'Εράσμους, πρόγραμμα ανταλλαγής φοιτητών'. Ακόμα, από άτομα που έχουν ζήσει έστω και ένα διάστημα στο εξωτερικό έχουν επιστρέψει τα τέσσερα, από αυτά μόνο τα δύο απασχολούνταν στο εξωτερικό ενώ τα άλλα δύο μετανάστευσαν μόνο για σπουδές. Επίσης, δύο συμμετέχουσες έχουν πραγματοποιήσει την μετανάστευση και τη παλιννόστηση παραπάνω από μία φορά. Ενδεικτικά η Αγγελική, μετά την παρακολούθηση του εράσμου προγράμματος στην Ολλανδία, επέστρεψε στην Αθήνα, στη συνέχεια επανεγκαταστάθηκε στο εξωτερικό, στη Γαλλία αυτή τη φορά, για την πραγματοποίηση μεταπτυχιακών σπουδών που με το πέρας τους επέστρεψε στην Ελλάδα για να φύγει λίγα χρόνια αργότερα πλέον για να εργαστεί στη Γαλλία, και τέλος επέστρεψε πάλι στην Ελλάδα, στην Αθήνα, στο πατρικό της.

Στη συνέχεια θα παρατεθούν κάποια στοιχεία για τη μετανάστευση των νέων από την Ελλάδα στο εξωτερικό πριν αναλυθούν οι παρατηρήσεις από την έρευνα ως προς αυτό. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία της έρευνας που πραγματοποίησε η Τράπεζα της Ελλάδας το 2013, παρατηρείται τριπλασιασμός του μέσου όρου από το 2008 με τους μετανάστες με αφετηρία

την Ελλάδα να ξεπερνούν τους 100.000, ενώ το φαινόμενο συνεχίζεται με την ίδια ένταση το 2014 και οξύνεται ακόμη περισσότερο το πρώτο εξάμηνο του 2015 με τον αριθμό των μονίμως εξερχόμενων Ελλήνων να ξεπερνά συνολικά πλέον τις 427.000 (Κοτσώνη, 2016). Από όλους όσους μετανάστευσαν μετά το 2010, το 85% είναι εγκατεστημένο στο εξωτερικό (Labrianidis&Pratsinakis, 2014). Ακόμα, είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι από τα 454.177 άτομα που μετανάστευσαν την περίοδο 2010-2013 οι 223.885 ήταν Έλληνες και οι υπόλοιποι 230.232 άτομα που δεν είχαν την ελληνική υπηκοότητα (Λακάσας, 2016).

Το διάστημα 2010-2015 το 54% των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι είναι συνολικά 205.000, είναι ηλικίας κάτω των 30 ετών (Λακάσας, 2016). Αξίζει να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο ότι από το 2010 παρατηρείται και η πρώτη φάση 'μετανάστευσης' και του ελληνικού κεφαλαίου σε επενδύσεις και κυρίως στον στεγαστικό τομέα στο εξωτερικό (Stergiou, 2015). Η Ελλάδα φαίνεται να κατέχει την τέταρτη θέση στην Ε.Ε. στη μαζικότητα της μεταναστευτικής εκροής με το ποσοστό στους νέους ηλικίας 25-39 ετών να ξεπερνά το 50% στο σύνολο των εξερχόμενων (Κοτσώνη, 2016), ενώ το 2014 400 στα 2000 ελληνικά νοικοκυριά έχουν κάποιο μέλος που ζει στο εξωτερικό ή έζησε για ένα διάστημα και επέστρεψε (Labrianidis&Pratsinakis, 2014). Όσον αφορά τα ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών έχουν διαφοροποιηθεί την τελευταία δεκαετία, από το 2000 έως σήμερα το 75% των μεταναστών είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου ή ΤΕΙ ενώ από το 2010 μέχρι σήμερα, 139.041 πτυχιούχοι έχουν αναζητήσει ένα καλύτερο επαγγελματικό μέλλον στο εξωτερικό (Λακάσας, 2016). Σύμφωνα ακόμα με την έρευνα των Labrianidis και Pratsinakis (2014) οι πιο μορφωμένοι νέοι ηλικίας 18-35 ετών είναι οι πιο επιρρεπείς να μεταναστεύσουν. Είναι αξιοσημείωτο ότι το 81% των νέων αυτών βρίσκουν δουλειά μέσα στους πρώτους έξι μήνες (Lakasas, 2016).

Οι γονείς του δείγματος στηρίζουν αποκλειστικά τους νέους του δείγματος μέχρι να αποκτήσουν μόνιμη εργασία μετά τις σπουδές τους. Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες που απασχολούνται ή απασχολήθηκαν από εταιρία του εξωτερικού απέκτησαν σε μικρή ηλικία, σε σχέση με όσους παρέμειναν, τη δυνατότητα να στηρίξουν οικονομικά αρχικά ένα δωμάτιο σε σπίτι με συγκατοίκους και στη συνέχεια οι περισσότεροι απέκτησαν τη δυνατότητα να νοικιάζουν ιδιωτικό σπίτι. Συγκεκριμένα, όλοι όσοι εργάστηκαν για μία περίοδο στο εξωτερικό, πέντε από το δείγμα, πέτυχαν για κάποιο διάστημα (2 άτομα) ή καθ'όλη τη διάρκεια (3 άτομα) της περιόδου τη δυνατότητα να διατηρούν μία στεγαστική λύση χωρίς καμία οικονομική βοήθεια.

Επίσης, για κάποιους αποτελεί τρόπο ζωής η συγκατοίκηση οπότε ακόμα και όταν ανέρχονται επαγγελματικά και δύναται να αυτονομηθούν οικιστικά δεν το επιλέγουν. Όλοι οι συμμετέχοντες που διέμεναν στο εξωτερικό, συγκατοίκησαν με ένα ή περισσότερα άτομα κατά τη διαμονή τους, για παράδειγμα η Νάστια που ζει στο εξωτερικό εδώ και 6 χρόνια έχει αλλάξει πέντε σπίτια, από τα οποία μόνο στα δύο ζούσε μόνη της, το δωμάτιο στην εστία την πρώτη της χρονιά στην Ολλανδία και το τελευταίο σπίτι που νοικιάζει. Ενώ οι συγκατοικήσεις της αφορούσαν τη συνοίκηση 2 έως 5 ατόμων και για μικρά διαστήματα λόγω φιλοξενούμενων μέχρι και 6 ατόμων. Πέρα από τους τυπικούς συγκατοίκους τα άτομα τείνουν να μοιράζονται την

κατοικία τους και με τους εκάστοτε φιλοξενούμενους, δικούς τους ή των συγκατοίκων όπως αναλύεται και παρακάτω.

Ακόμα, υπάρχουν παραδείγματα νέων που επέλεξαν να αγοράσουν κατάλυμα στη χώρα στην οποία είναι εγκατεστημένοι. Συνήθως ο τρόπος απόκτησης είναι το δάνειο στο όνομα του νέου επαγγελματία στο εξωτερικό. Όμως είναι έκδηλη η στήριξη της οικογένειας οικονομικά σε αυτή την επένδυση εφόσον πλέον οι Έλληνες διαβλέπουν τη σημασία της επένδυσης στο στεγαστικό τομέα της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης (Rousanoglou, N., 2015; Stergiou, L., 2015). Ειδικά σε πόλεις που οι τιμές κατοικίας ανεβαίνουν επίφοβα γρήγορα μέσα στην ύφεση (Savini, et al., 2016; Dermani, et al., 2016). Συγκεκριμένα, από το 2009 μέχρι το 2015 4 δισ. Ευρώ επενδύθηκαν κυρίως σε ακίνητα στο εξωτερικό με πρώτες επιλογές τη Βρετανία, την Ολλανδία και τη Γερμανία (Stergiou, L., 2015). Η έρευνα έρχεται να επαληθεύσει την τάση αυτή. Εντούτοις, η αγορά κατοικίας στο εξωτερικό προορίζεται κυρίως για χρήση ως περιουσιακό στοιχείο και δημιουργία προσωρινού σπιτιού παρά για μόνιμη εγκατάσταση εφόσον οι περισσότεροι νέοι επιθυμούν να επιτρέψουν σε μεγάλη ηλικία στην Ελλάδα³⁸. Η στήριξη της οικογένειας είναι καίρια σε αυτή την ενέργεια και σε κάποιες περιπτώσεις, η πρωτοβουλία της επένδυσης ανήκει αρχικά στην οικογένεια στα πλαίσια του οικογενειακού προγραμματισμού. Σε αυτές τις περιπτώσεις η οικονομική βοήθεια της οικογένειας τείνει να είναι σημαντικότερη και το ίδιο και τα δικαιώματά της στη διαχείριση της κατοικίας. Από τις προσωπικές ιστορίες των συνεντευξιαζόμενων διαφαίνεται το αίσθημα ιδιοκτησίας που διατηρεί η οικογένεια εφόσον έχει προσφέρει μεγάλο κεφάλαιο για την αρχή της επένδυσης, με συχνές επισκέψεις μεγάλης διάρκειας ή χρήση του καταλύματος για φιλοξενία ατόμων του κοινωνικού δικτύου τους. Εντούτοις, το δάνειο είναι πάντα στο όνομα των νέων επαγγελματιών σε τράπεζα του εξωτερικού εφόσον αυτοί είναι μόνο εξουσιοδοτημένοι να το αποκτήσουν, οπότε σε κάποιες περιπτώσεις το νέο άτομο πιέζεται να αντεπεξέλθει σε εξαιρετικές οικονομικές απαιτήσεις.

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο που αποκαλύπτει τη φύση του στεγαστικού τομέα στις τυπικές χώρες εγκατάστασης των Ελλήνων μεταναστών όπως η Ολλανδία, η Ισπανία, και η Γαλλία στο δείγμα μας καθορίζει και τις πρακτικές στέγασης των ατόμων είναι η δυσκολία εύρεσης κατοικίας με προσιτό ενοίκιο για μεγάλο διάστημα. Οι νέοι επαγγελματίες που διαμένουν στο εξωτερικό αναγκάζονται να αλλάξουν σπίτια ακόμα και κάθε λίγους μήνες. Χαρακτηριστικά, ο Κώστας, 30 χρονών, μάνατζερ πολυεθνικής εταιρίας, εγκατεστημένος στο Άμστερνταμ από 26 χρονών, είχε αλλάξει 5 σπίτια όπου συγκατοικούσε πάντα με άλλα άτομα μέχρι να αποφασίσει να αγοράσει σπίτι με την κοπέλα του και η Νάστια, 30 χρονών, στέλεχος μεγάλης εταιρίας επίσης στο Άμστερνταμ, άλλαξε 4 σπίτια μέχρι να εγκατασταθεί μόνη της πάλι σε ενοικιαζόμενη κατοικία. Στα παραπάνω να προστεθούν και οι σύντομοι περίοδοι που φιλοξενούνται από φιλικά πρόσωπα ενώ αναζητούσαν την επόμενη κατοικία.

---

³⁸ Μόλις το 6% των ελλήνων managers εγκατεστημένων στο εξωτερικό όλων των ηλικιών δεν επιθυμούν να επιστρέψουν στην Ελλάδα (ICAP, 2017).

Παράλληλα, να αναφερθεί ότι τα μακροχρόνια ζευγάρια στο εξωτερικό τείνουν να συζούνε από μικρότερη ηλικία από ότι τα ζευγάρια στην Αθήνα. Οι λόγοι είναι προφανώς πρακτικοί και συνδέονται με τα παραπάνω χαρακτηριστικά της στεγαστικής πραγματικότητας του εξωτερικού αλλά και με το γεγονός ότι οι μετανάστες καθίστανται αυτόνομοι σε μικρότερη ηλικία και τους χαρακτηρίζει μεγάλη επαγγελματική σταθερότητα και ασφάλεια.

Ακόμα η εγγύτητα που έχει τόσο τονιστεί στις πρακτικές στέγασης των Ελλήνων, τους συνοδεύει ως παράμετρος και στο εξωτερικό. Αρχικά, η επιλογή της χώρας προορισμού επηρεάζεται από την προϋπάρχουσα εγκατάσταση φίλων ή συγγενών όπως θα αναφερθεί και παρακάτω. Επιπλέον, η επιλογή σπιτιού σε πόλεις του εξωτερικού είναι σε συνάφεια με τα φιλικά και συγγενικά δίκτυα, ο Κώστας, επισήμανε ότι η επιλογή του πρώτου του σπιτιού στο Άμστερνταμ έγινε βάση της εγγυήτητάς του με φιλικό σπίτι, ενώ αργότερα. Επίσης, για ένα χρόνο η παρέα του Κώστα κατάφερε να διατηρεί τρία σπίτια στην ίδια περιοχή της πόλης (τα νοικοκυριά του Κώστα και του Βαγγέλη, της Νάσσιας και του Νίκου). Ακόμα, όλοι οι συμμετέχοντες που διαμένουν ή έχουν μείνει στο εξωτερικό έχουν συγκατοικήσει τουλάχιστον μία φορά με φίλους/φίλο/φίλη. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις που λόγω αναγκαστικής μετακόμισης το νοικοκυριό ή μέρος του θα αναζητήσει από κοινού καινούρια στεγαστική λύση. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στην περίπτωση μακροχρόνιων σχέσεων, τα ζευγάρια κάποια στιγμή επιλέγουν τη συγκατοίκηση συνήθως αρχικά στα πλαίσια συνοίκησης με άλλους, ενοικιάζοντας ένα δωμάτιο. Ενώ στην πορεία εάν η σχέση διαρκέσει θα επιλέξουν την λύση του ιδιωτικού καταλύματος ή ακόμα και την αγορά σπιτιού από κοινού.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν κυρίως τους συμμετέχοντες που εργάζονται στον τομέα της διοίκησης επιχειρήσεων εφόσον αυτοί είναι οι συμμετέχοντες που έχουν διαμείνει τα μεγαλύτερα διαστήματα στο εξωτερικό εφόσον μόνο αυτοί απασχολούνταν και επαγγελματικά εκεί. Αναδεικνύονται όμως και κάποιες πρακτικές που αφορούν και τους εφτά συνεντευξιαζόμενους που έχουν ζήσει εκτός Ελλάδος, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Προφανώς, οι πρακτικές και η στεγαστική αυτονομία των ατόμων εξαρτάται και από την επαγγελματική κατάσταση που βρίσκοντα, εάν δηλαδή εργάζονται ή ασχολούνται αποκλειστικά ή μερικώς με τις σπουδές τους.

Ανακεφαλαιώνοντας, από τα εφτά άτομα που έχουν διαμείνει στο εξωτερικό, έχουν πραγματοποιήσει σπουδές και τα εφτά ενώ έχουν εργαστεί πλήρως για διάστημα παραπάνω από ενάμιση χρόνο τα πέντε και ένα ακόμα έχει εργαστεί με μερική απασχόληση ενώ σπούδαζε. Από τα εφτά αυτά άτομα, τα 5 που εργάζονταν είχαν πλήρη οικονομική ανεξαρτησία και πέτυχαν να καλύπτουν και τις οικονομικές υποχρεώσεις της κατοικίας τους. Από τα άτομα αυτά, τα τέσσερα έμεναν σε ενοικιαζόμενες κατοικίες ενώ ένα προχώρησε σε αγορά ακινήτου. Όσα άτομα μόνο σπούδασαν στο εξωτερικό, στηρίζονταν πλήρως από την οικογένειά τους και αντίστοιχα ήταν εξαρτημένοι από αυτή ως προς τις πρακτικές στέγασής τους.

Φοιτητικά χρόνια

Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι, εξαρτιόνταν από το οικογενειακό δίκτυο όσο φοιτούσαν στα πανεπιστήμια της Αθήνας. Οι φοιτητές με προέλευση την Αθήνα διέμεναν στις πατρικές τους κατοικίες με μηδενική οικονομική συμμετοχή ακόμα κι αν αυτές βρίσκονταν σε μεγάλη απόσταση από τις πανεπιστημιακές σχολές τους. Σε πολλές περιπτώσεις φιλοξενούνταν σε συγκεκριμένες περιστάσεις από φίλους και συμφοιτητές που διέμεναν σε εγγύτητα με τις σχολές.

Από όλους τους συνεντευξιαζόμενους θεωρείται δεδομένο ότι κατά τη διάρκεια των σπουδών θα υπάρξει συνεχής οικονομική στήριξη από την οικογένεια. Μάλιστα κατά τη διήγηση της στεγαστικής τους καριέρας όσο περιγράφουν τις προπτυχιακές τους σπουδές συνήθως δεν αναφέρουν ότι στηρίζονταν στεγαστικά από την οικογένεια γιατί το θεωρούν αυτονόητο. Ακόμα και όταν οι μεταπτυχιακές σπουδές πραγματοποιούνται σε άλλη πόλη από αυτή της Αθήνας ακόμα και εξωτερικό, η οικογένεια πάλι είναι υπεύθυνη των εξόδων του ατόμου εκεί και κυρίως για τις στεγαστικές ανάγκες τους. Δεν είναι τυχαίο που στην ελληνική γλώσσα συναντάται πολύ συχνά η φράση ‘αυτοί [οι γονείς] σπούδασαν δύο παιδιά’, (αντικείμενο του ρήματος: δυο παιδιά, υποκείμενο: οι γονείς (συντακτικά) - το αντικείμενο δέχεται την ενέργεια του ρήματος) αναδεικνύοντας την σπουδαιότητα των γονέων ως υποκείμενα που ενεργούν για την πραγματοποίηση των σπουδών των παιδιών τους, υποδηλώνοντας τον ενεργό τους ρόλο με τις θυσίες που αυτοί πραγματοποίησαν για να προσφέρουν στα παιδιά τους κοινωνικά και οικονομικά εφόδια ώστε να σπουδάσουν που οι ίδιοι συνήθως στερούνταν λόγω των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δυσκολιών στις αντίστοιχες ηλικίες. Αυτή η φράση επίσης, συνοδεύεται πολιτισμικά από το σεβασμό σε αυτούς τους γονείς που θυσίασαν προσωπικές ανέσεις για να στηρίξουν τα παιδιά τους όπως είθισται. Με τη στήριξη όμως και την ευθύνη των γονιών για τις ανάγκες των φοιτητών παιδιών τους έρχεται και το δικαίωμα επέμβασης. Ενδεικτικά, ο Κώστας που έφτασε στην Αθήνα ως φοιτητής της ΑΣΟΕΕ – η οποία βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας – έμεινε αρχικά στη Δάφνη, γιατί “οι γονείς μου δεν ήθελαν να μένω πολύ κοντά στο κέντρο και διάλεξαν τη Δάφνη”.

Κατά τα φοιτητικά χρόνια, αναδεικνύονται οι στρατηγικές της οικογένειας για το κατάλυμα του νέου φοιτητή κυρίως σε περίπτωση που προέρχονται από επαρχία. Από το δείγμα, οι επτά συνεντευξιαζόμενοι προέρχονται από επαρχία και από αυτούς οι τρεις έχουν ήδη ιδιόκτητο σπίτι στην πρωτεύουσα ή αποκτάται αυτό κατά τη διάρκεια των σπουδών τους σε συνδυασμό με την μετακόμιση και άλλου μέλους της οικογένειας στην Αθήνα ώστε να συνδυαστεί η κάλυψη των συλλογικών αναγκών τους. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Σοφίας, όταν ήρθε για τις σπουδές της στην Αθήνα όπου ήδη διέμεναν οι αδερφές της με ενοίκιο αγόρασε η οικογένεια σπίτι στην Αθήνα με δάνειο 10ετίας που εξόφλησε η μητέρα τους.

Στα πλαίσια των σπουδών, ένα χαρακτηριστικό του δείγματος, που υποδηλώνει και την προέλευση των ατόμων από οικογένειες με καλή οικονομική δυνατότητα, είναι η πραγματοποίηση του προγράμματος ανταλλαγής φοιτητών (Erasmus) από επτά φοιτητές με μερική στήριξη από υποτροφία και τα υπόλοιπα έξοδα καλύπτονταν από γονείς. Μάλιστα, από τα

τρία άτομα που δεν επέλεξαν να το πραγματοποιήσουν, δεν ήταν αποκλειστικά οικονομικοί οι λόγοι αλλά κυρίως προσωπική επιλογή. Αυτή η δραστηριότητα είναι κοστοβόρα και αποτελεί για το φαντασιακό των γονέων και των φοιτητών μία δυνατότητα ευρύτερης μόρφωσης, ανάπτυξης επικοινωνιακών και διαπολιτισμικών δεξιοτήτων και σύνδεσης με το εξωτερικό ώστε να καταστούν οι νέοι ανταγωνιστικοί στην αγορά εργασίας για ένα καλύτερο οικονομικό και κοινωνικό μέλλον (Kubota, 2016).

Όσον αφορά τις μεταπτυχιακές σπουδές των ατόμων που πραγματοποιήθηκαν από τους έξι από τους δέκα νέους, αποτελούσαν επίσης μία περίοδο που αναμφισβήτητα οι γονείς επωμίζονταν το κόστος στέγασης των παιδιών τους. Μάλιστα από τους έξι που πραγματοποίησαν μεταπτυχιακό, μόλις ένα άτομο δούλευε παράλληλα, η Ελευθερία, η οποία μάλιστα πραγματοποίησε το μεταπτυχιακό σε μεγαλύτερη ηλικία, 30, και πολύ πρόσφατα, 2016, που μπορεί να συνδεθεί με εντεινόμενη οικονομική δυσχέρεια.

Οικογενειακή στρατηγική αποτυπώνεται στα μονοπάτια των νέων

Σε όλες τις συνεντεύξεις αυτής της μελέτης αλλά και από τα αποτελέσματα της παρατήρησης των νέων επαγγελματιών παρατηρείται συντριπτικά η έντονη παρουσία της οικογένειας στα στεγαστικά μονοπάτια αλλά και τις στρατηγικές τους αν αυτές υπάρχουν. Ακόμα είναι αξιοσημείωτο ότι οι γονείς τείνουν να στηρίζουν τα παιδιά τους ακόμα και όταν τα ίδια έχουν την οικονομική δυνατότητα να καλύψουν τις στεγαστικές τους ανάγκες. Χαρακτηριστικά όπως η Αθανασία περιγράφει στο αν ήταν ανεξάρτητη οικονομικά εφόσον έπαιρνε έναν ικανοποιητικό μισθό στην Αθήνα “..εντάξει ανεξάρτητη... πάντα με στήριζαν από πίσω, δεν συντηρούσα το σπίτι, έκανα άλλα πράγματα...”. Ενώ, αντίστοιχα, η Δήμητρα που έμενε όπως και ο αδερφός της σε γκαρσονιέρα μέσα στο οικογενειακό κτίριο αναφέρει ότι όταν έπιασαν δουλειά ήταν πιο ενεργοί στη συμμετοχή στα έξοδα αλλά “όχι στο 100% αυτόνομοι, πράγματα που αφορούσαν γενικότερα το σπίτι δεν τα πληρώναμε εμείς”.

Ακόμα μέσα από τις αφηγήσεις των κοριτσιών Ελευθερία και Σοφία, αποκαλύπτεται μία έμμεση στεγαστική πολιτική του κράτους που όπως έχει αναφερθεί στήριζε επιλεκτικά και περιορισμένα συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Συγκεκριμένα, ο πατέρας των κοριτσιών, όντας δάσκαλος τη δεκαετία του 1980, μπόρεσε να αγοράσει οικόπεδο σε μία εξοχική έκταση που ανήκε στο δημόσιο και κατατιμήστηκε ώστε να προσφερθεί σε δημόσιους υπαλλήλους σε πολύ προσιτές τιμές. Έτσι το κράτος πρόσφερε μερική στεγαστική πρόνοια σε μία πολύ περιορισμένη ομάδα πολιτών. Τέτοιες ευκαιριακές πρακτικές εμφανίζονται στην ιστορία της κυβερνητικής πολιτικής της Ελλάδας όπως αναλύεται και παραπάνω.

Σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιοι οι γονείς επηρεάζουν τις αποφάσεις ανεξαρτοποίησης του ατόμου ώστε να δράσουν με μία στρατηγική που θα εξασφαλίσει τα παιδιά ένα καλύτερο, κατά αυτούς, στεγαστικό μέλλον. Η παραμονή ειδικά στο πατρικό σπίτι μέχρι μία μεγαλύτερη ηλικία παρά την ύπαρξη οικονομικής δυνατότητας ή μακροχρόνιας ερωτικής σχέσης, που επιδρά στις αποφάσεις του ατόμου, αποτελεί πέρα από οικονομική ασφάλεια

και μία τακτική συγκέντρωσης πλούτου ώστε να επιτευχθούν στο μέλλον για τους νέους καλύτερες συνθήκες στέγασης κυρίως μέσω της αγοράς ή κατασκευής ιδιόκτητου καταλύματος. Όπως λέει χαρακτηριστικά η Δήμητρα που ανέβαλε τη συγκατοίκηση με τον σύντροφό της μέχρι, με τη βοήθεια των οικογενειακών δυναμικών, να δημιουργηθεί ένα σπίτι για αυτούς μέσα στην οικογενειακή διπλοκατοικία “η επιλογή του να έρθουμε εδώ να μείνουμε και σε αυτό το σπίτι έχει να κάνει που δεν έχουμε το ενοίκιο” ενώ από ότι ομολογεί η ίδια ίσως να προτιμούσαν να νοικιάσουν ένα ανεξάρτητο σπίτι προσωρινά σε άλλη περιοχή. Αυτή η οικογενειακή στρατηγική, εξασφάλισε μία κατοικία που δεν θα είναι πλέον προσωρινή μέσα στο οικογενειακό οίκημα και το νέο ζευγάρι την επέλεξε για την “ανάσα που μας έδινε οικονομικά”.

Η αυτοκατασκευή που όπως αναφέρθηκε αποτελούσε την κύρια τακτική απόκτησης κατοικίας τις δύο πρώτες δεκαετίες μεταπολεμικά και στη συνέχεια για την παραγωγή εξοχικών κατοικιών επιβεβαιώνεται ως πρακτική και μέσα από τις αφηγήσεις. Συγκεκριμένα ο πατέρας της Ιφιγένειας έχτισε μεγάλο μέρος του σπιτιού στο οποίο έζησε μέχρι τα δεκατρία της και το οποίο αποτελεί πλέον την παραθεριστική κατοικία της οικογένειας. Επίσης ο πατέρας των Σοφία και Ελευθερία οικοδόμησε ένα μέρος του σπιτιού στο οποίο τώρα διαμένουν οι γονείς τους αφότου ενηλικιώθηκαν όλα τα παιδιά και αποτελεί για τα κορίτσια πλέον το πατρικό τους σπίτι. Όπως αναφέρει από μνήμης η Ελευθερία «ο μπαμπάς πέραναγε πολύ χρόνο εκεί κάνοντας δουλειές» αναφερόμενη στην παιδική της ηλικία όσο ακόμα διαμένανε όλοι μαζί σε άλλο σπίτι.

Επίσης, τα αδέρφια αποτελούν πάντα ένα σημείο αναφοράς στις βιογραφικές συνεντεύξεις. Για την ακρίβεια όλοι όσοι προέρχονται από επαρχία έχουν συγκατοικήσει με ένα ή περισσότερα αδέρφια τουλάχιστον μία φορά στη ζωή τους, ενώ λειτουργούν ως νοικοκυριό πραγματοποιώντας σε κάποιες περιπτώσεις και μετακόμιση μαζί. Μάλιστα, υπάρχει και η περίπτωση συγκατοίκησης παραπάνω από 2 αδερφών ταυτόχρονα. Έχει αναφερθεί ήδη η κατάσταση για τα φοιτητικά χρόνια, είναι όμως αξιοπρόσεκτο ότι στα πλαίσια της Ελλάδας όταν τα αδέρφια συγκατοικούν ακόμα και αν ένα μέλος του νοικοκυριού δεν μπορεί να εκπληρώσει τις οικονομικές του υποχρεώσεις, οι γονείς καλύπτουν πέρα από το δικό τους μέρος και των υπόλοιπων αδερφών. Μάλιστα, τα παιδιά το θεωρούν αυτονόητο ότι οι γονείς εφόσον στηρίζουν το ένα παιδί οφείλουν να καλύψουν και το δικό τους μέρος. Αυτό να τονιστεί ισχύει κυρίως για τους νέους που προέρχονται από την επαρχία. Φαίνεται ότι η γονεϊκή στήριξη των γονιών στα παιδιά τους ώστε να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες στην πρωτεύουσα είναι αναμενόμενη από τα παιδιά αλλά και λειτουργεί ως υποχρέωση και προτεραιότητα των γονιών.

Μεταξύ τους τα αδέρφια υποστηρίζονται οικονομικά και στεγαστικά σε πολλές περιπτώσεις ειδικά όταν η υποστήριξη προέρχεται από τα μεγαλύτερα αδέρφια και προορίζεται στα μικρότερα. Η Αθανασία μιλώντας για την πρώτη χρονιά που ήρθε και ο μικρότερος αδερφός της στην Αθήνα και συγκατοικούσαν τονίζει “τον συντηρούσα εγώ ουσιαστικά σε ότι αφορούσε τα έξοδα του σπιτιού, μας βοηθούσε και η μαμά λίγο”. Επίσης, στην περίπτωση του Βαγγέλη που επέστρεψε στο πατρικό του μετά από έξι χρόνια,

φιλοξενούνταν για μικρά συχνά διαστήματα πολύ συχνά από τον μεγαλύτερο αδερφό του που συζούσε με την κοπέλα του.

Ακόμα, οι παλπούδες και οι γιαγιάδες είναι πολύ σημαντικές φιγούρες στο οικιστικό μονοπάτι και σε πολλές περιπτώσεις καθορίζουν τις πρακτικές των νέων - όταν αυτοί κυρίως παραμένουν στην Ελλάδα. Πέρα από οικονομική βοήθεια ή κληρονομιά και μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων που είναι πολύ σύνηθες να πραγματοποιείται κατευθείαν στα εγγόνια, σε πολλές περιπτώσεις είναι μέλη του νοικοκυριού. Δύο από τους συνεντευξιαζόμενους που προέρχονται από Αθήνα έχουν ζήσει για κάποιο διάστημα στο ίδιο σπίτι με τη γιαγιά τους. Για την ακρίβεια, η Δήμητρα περιγράφει ότι από τότε που γεννήθηκε μέχρι τα 8 της χρόνια η πυρηνική οικογένεια μαζί με τη γιαγιά αποτελούσαν ενιαίο νοικοκυριό και ακολουθούσαν το ίδιο στεγαστικό μονοπάτι ενώ αργότερα όταν η οικογένεια εγκαταστάθηκε σε ιδιόκτητο σπίτι, η γιαγιά απέκτησε το δικό της διαμέρισμα μέσα στην οικογενειακή μονοκατοικία. Στη συνέχεια, το διαμέρισμα της γιαγιάς αφότου έφυγε, αποτέλεσε μετά από ανακατασκευή την 'προίκα' της Δήμητρα όπου πλέον έχει εγκατασταθεί με τον σύντροφό της. Αντίθετα με αυτή την εξέλιξη η περίπτωση του Βαγγέλη αναδεικνύει ότι όταν η γιαγιά έμεινε μόνη της, και πριν ο Βαγγέλης επιστρέψει μετά από 6 χρόνια στην Αθήνα, στο πατρικό του, μετακόμισε στο νοικοκυριό της κόρης της ώστε να μπορεί να στηρίζεται από την οικογενειακή πρόνοια. Υπάρχουν κι άλλες εξιστορήσεις για το ρόλο των γιαγιάδων και παλπούδων αλλά σε περίπτωση προέλευσης από επαρχία, τα σπίτια που αφορούν αποτελούν κυρίως δεύτερες κατοικίες, κάποιες εγκαταλελειμμένες ανάλογα και με την εγγύτητά τους με αστικά κέντρα και με τον τόπο κατοικίας. Ενδεικτικά για την Δήμητρα, το σπίτι των παλπούδων που βρίσκεται στην Λούτσα, αποτελεί παραθεριστική κατοικία για τους γονείς ενώ για το Βαγγέλη το σπίτι της γιαγιάς του σε ένα χωριό του Ρεθύμνου αποτελεί προορισμό διακοπών για τον ίδιο και την οικογένειά του. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει εκμετάλλευσης της παρουσίας των παλπούδων, όπως της Σοφίας όπου το πατρικό της μητέρας της βρίσκεται στον Έλατο, σε ορεινό οικισμό είναι εγκαταλελειμμένο και αποτελεί και υποκείμενο νομικής διαμάχης για το αν αποτελεί καταπάτηση δασικής έκτασης ή όχι.

Ακόμα, οι στεγαστικές στρατηγικές των γιαγιάδων και παλπούδων επηρεάζουν έμμεσα το μονοπάτι των νέων μέσα από μεταβιβάσεις και οικονομική στήριξη που προσφέρουν στα παιδιά τους. Από το δείγμα, έξι από τους δέκα νέους αναφέρθηκε σε στρατηγική των παλπούδων τους ως άρρηκτο κομμάτι του δικού τους οικιστικού μονοπατιού. Χαρακτηριστικά, το σπίτι στο οποίο γεννήθηκε η Αγγελική στην Αθήνα ήταν ιδιόκτητο με «βοήθεια από τους παλπούδες για τον γάμο τους [των γονιών της], οπότε δεν υπήρχε καμία οφειλή». Στην συνέχεια μάλιστα, με την πώληση αυτού του σπιτιού και ένα δάνειο μπόρεσε η οικογένεια να μετακομίσει σε μεγαλύτερο σπίτι σε καλύτερη περιοχή της Αθήνας προσφέροντας στα μέλη της μεγαλύτερη άνεση και προβάλλοντας ένα καλύτερο κοινωνικό στάτους. Αντίστοιχα στην επαρχία, ο πατέρας του Κώστα κληρονομώντας ένα οικόπεδο από τον πατέρα του, έχτισε εκεί με τα χρήματά του το οικογενειακό σπίτι. Ακόμα σε άλλες περιπτώσεις η διευρυμένη οικογένεια πέρα από την εξασφάλιση της κύριας στέγης πρόσφερε και επιπλέον επενδύσεις και εφόδια. Συγκεκριμένα, ο Νίκος που μεγάλωσε σε χωριό της επαρχίας, έζησε όλα τα του παιδικά χρόνια σε

διαμέρισμα σε κτίριο που είχε χτίσει ο παππούς του πατέρα του ώστε να στεγάσει την οικογένειά του αλλά και τις οικογένειες των δύο παιδιών του στη συνέχεια, ενώ παράλληλα το ισόγειο στέγαζε κατάστημα και ένας όροφος αποτελούσε ξενοδοχείο το οποίο και πέρασε στη συνέχεια στη διαχείριση των παιδιών του και αποτελούσαν επαγγελματικές στέγες και για αυτούς. Παράλληλα από τη μεριά της μητέρας του Νίκου, οι παππούδες χτίσαν πάνω από το οικογενειακό σπίτι στον Υμηττό, Αθήνα, 2 διαμερίσματα για τις δύο κόρες τους ως προίκα. Η προίκα λοιπόν της μητέρας του από τους γονείς της αποτέλεσε περιουσιακό στοιχείο μεγάλης σημασίας για την οικογένειά του που σπούδασε στη συνέχεια δύο παιδιά στην Αθήνα χωρίς να καταβάλει ενοίκιο.

Ενδεικτικά, μέσα από τις εξιστορήσεις αναδεικνύεται και ο ρόλος άλλων συγγενών όπως στην περίπτωση της Δήμητρας, όπου αναφερόμενη στον αδερφό της περιγράφει πως του έχει παραχωρήσει η ξαδέρφη του το ιδιόκτητο διαμέρισμά της ώστε να πετύχει την αυτονομία του και καλύπτει μόνο τους λογαριασμούς. Ενώ, αντίστοιχα η Αθανασία αναφέρεται στον θείο της ο οποίος πέρα ότι στήριξε οικονομικά την αποπληρωμή του δανείου της μητέρας της για το σπίτι τους, όπως περιγράφει χαρακτηριστικά “ο θείος για να σώσει ένα μέρος της [οικογενειακής] περιουσίας, πήγε στα καράβια”, της παραχώρησε νέος ακόμα την κυριότητα καταλυμάτων στην Σκιάθο που αποτελούσαν μέρος της οικογενειακής περιουσίας των παππούδων της.

Τα διευρυμένα συγγενικά δίκτυα επιστρατεύονται όσο η κρίση και η ύφεση επιδρούν στις επιλογές των ανθρώπων. Ενδεικτικά, όσον αφορά την ‘έξοδο’ της Ελευθερίας, 31, απόφοιτη νομικής, για μεταπτυχιακό στο εξωτερικό μαζί με τον σύντροφό της, ο κύριος λόγος για να το πραγματοποιήσουν ήταν η παραχώρηση σπιτιού χωρίς ενοίκιο στην χώρα προορισμού. Το σπίτι αυτό αποτελούσε ιδιοκτησία του συζύγου της ξαδέρφης του συντρόφου της Ελευθερίας και ο ίδιος το χρησιμοποιούσε όσο έμενε εκεί το ζευγάρι μόνο μία φορά το μήνα για επαγγελματικούς λόγους. Ενώ, ο Βαγγέλης είχε μείνει για τρία χρόνια μαζί με την κοπέλα του σε σπίτι που ανήκε στη μητέρα της κοπέλας του χωρίς καμία οικονομική υποχρέωση για ενοίκιο.

Οι ενδοδικτυακές μετακινήσεις ή ανακαινίσεις για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών του οικογενειακού δικτύου είναι επίσης συνήθεις και αποτελούν δείγμα διαγενεακών κυρίως στρατηγικών. Για παράδειγμα στην περίπτωση του Νίκου που αναφέρθηκε προηγουμένως, οι γονείς του πατέρα του που τους προμήθευσαν το διαμέρισμα μέσα στο οικογενειακό κτίριο, έμεναν αρχικά στο μεγάλο διαμέρισμα από όπου μετακόμισαν αργότερα σε μικρότερο για να στεγαστεί εκεί η νέα οικογένεια του παιδιού τους.

Έχει ήδη αναφερθεί η αντίληψη των νέων ότι η οικογενειακή περιουσία είναι κοινή, αντίληψη που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι πολύ συχνά οι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρονται στα ακίνητα που ανήκουν στους γονείς ή στα αδέρφια τους από μεταβίβαση ως κοινά. Συγκεκριμένα, η Αθανασία θεωρεί την κατοικία όπου μεγάλωσε και ουσιαστικά ξεχρέωσε η οικογένεια της μητέρας της ως σπίτι της παρά το γεγονός ότι τυπικά είναι γραμμένο στον αδερφό της. Αντίστοιχα, για την οικογένεια της Σοφίας, όταν ερωτήθηκε αν θεωρεί ότι θα μπορούσε να μετακομίσει στο σπίτι που μεγάλωσε που εδώ και πολλά χρόνια μένει αποκλειστικά ο αδερφός της, το θεωρούσε αυτονόητο.

Παράλληλα, σε πολλές από τις συνεντεύξεις όταν ερωτώνται για άλλα καταλύματα που ανήκουν στα μέλη της οικογένειας, το πρώτο πληθυντικό “έχουμε, αγοράσουμε, χτίσουμε”, χρησιμοποιείται αποκλειστικά χωρίς να γίνεται ευδιάκριτος ο νόμιμος κάτοχος ή οικονομικά υπεύθυνος. Ενδεικτικά, η Ελευθερία μιλώντας για την κατοικία που ξεκίνησε να χτίζει ο πατέρας της όταν ήταν μικρή περιγράφει “είχαμε αρχίζει να κτίζουμε μία μονοκατοικία”, ενώ λίγο αργότερα αναφερόμενη στην απόφαση της αγοράς διαμερίσματος στην Αθήνα από τη μητέρα της, αφηγείται “η μαμά σκέφτηκε να αγοράσουμε ένα σπίτι” το οποίο αποπλήρωσε αποκλειστικά η μητέρα τους, ενώ προς το τέλος της αφήγησης, προσθέτει “να προσθέσω ότι έχουμε ένα σπίτι στο χωριό του πατέρα μου”. Αυτή η αντίληψη ωστόσο διαφοροποιείται όταν αφορά σπίτια που χτίζει η οικογένεια για συγκεκριμένο παιδί ως μελλοντικό οικογενειακό οίκημα. Για παράδειγμα, το σπίτι που έχτισαν οι γονείς της Δήμητρας για τον αδερφό της, προσδιορίζεται αμέσως ως κατοικία του αδερφού της ακόμα και αν αυτό ακόμα αποτελείται μόνο από έναν σκελετό.

Η οικογένεια επεμβαίνει.

Αν και οι περιγραφές της ανάμειξη των γονέων κυρίως αλλά και άλλων μελών της οικογένειας στην πρακτική στέγασης των νέων, διαφέρουν αισθητά ανάλογα με τη σχέση που διατηρούν οι συνεντευξιαζόμενοι με αυτά τα άτομα, καθώς και το οικονομικό καθεστώς που απέκτησαν οι νέοι την κατοικία τους, είναι εμφανές το κύρος των αποφάσεων της ευρύτερη οικογένειας για θέματα του σπιτιού. Συγκεκριμένα, υπάρχουν περιπτώσεις που μία ευρύτερη στεγαστική οικογενειακή στρατηγική περιλαμβάνει την αγορά ενός σπιτιού, ενός οικοπέδου ή την ανακαίνιση υπάρχοντος καταλύματος χωρίς την επιθυμία του ίδιου του νέου ατόμου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να συμβιβάζεται το άτομο σε στεγαστικές λύσεις λόγω οικονομικής αδυναμίας που τα δεσμεύουν επ’αόριστον όπως στην περίπτωση της Δήμητρας που ομολογεί ότι “ίσως και σαν νέοι άνθρωποι θα θέλαμε το ξεκίνημα μας να το κάναμε και λίγο διαφορετικά, κάπου τελείως ανεξάρτητοι” η οποία διαμένει με τον σύντροφό της στο πρώτο όροφο της οικογενειακής διπλοκατοικίας. Ωστόσο, η ίδια συνεχίζει διευκρινίζοντας ότι “οι γονείς δεν είναι παρεμβατικοί”.

Στην περίπτωση που η οικογενειακή στρατηγική είναι πιο έντονη από την επιδίωξη του ατόμου να αποκτήσει μία στέγη, τα νέα άτομα θεωρούν πιο αναμενόμενη τη στήριξη της οικογένειας. Ακόμα, η επένδυση σε ακίνητα στο εξωτερικό από τα παιδιά συνήθως συνοδεύεται από την επιθυμία των γονιών να επενδύσουν για την οικογενειακή περιουσία σε κάτι προσοδοφόρο. Οπότε οι νέοι σε πολλές περιπτώσεις δεσμεύονται σε πολύχρονα δάνεια με την οικονομική στήριξη των γονιών για το αρχικό κυρίως κεφάλαιο ως μέρος μία ευρύτερης στρατηγικής που θα εξασφαλίσει πέρα από προσωρινή στέγαση, και μία επένδυση για την ευρωστία της οικογένειας. Στην περίπτωση αυτή οι γονείς θεωρούν ότι κατέχουν αυξημένα δικαιώματα στην κατοικία εκεί πραγματοποιώντας συχνές και εκτεταμένες επισκέψεις και θεωρώντας την ως κοινή περιουσία – όπως αντίστοιχα το θεωρούν και οι νέοι για την περιουσία της οικογένειάς τους.

Κανείς από τους ερωτηθέντες δεν ανέφερε την οικογενειακή δυναμική ως επεμβατική, αντίθετα, υπήρξε δήλωση για το αντίθετο. Ωστόσο, μέσα από τις

διηγήσεις γίνεται φανερό η έντονη επίδραση τους στα οικιστικά μονοπάτια των νέων.

Φύλο

Μέσα από τις διάφορες αφηγήσεις αλλά και τα δεδομένα από την παρατήρηση προκύπτει ότι οι οικογενειακές στρατηγικές διαφοροποιούνται σε συγκεκριμένα κείρια σημεία για τους νέους και τις νέες ανάλογα με το φύλο. Συγκεκριμένα, για τις νέες γυναίκες η οικογενειακή πρόνοια στοχεύει κυρίως στην εξασφάλιση της μελλοντικής στέγης των οικογενειών τους με εστίαση στη χρήση της κατοικίας ως σπίτι, ενώ για τους νέους άντρες μπορεί να αποτελεί και αποκλειστικά μία επένδυση καθιστώντας την κατοικία ως περιουσιακό στοιχείο. Χαρακτηριστικά, στην περίπτωση της οικογένειας της Δήμητρας, το σπίτι που της παραχώρησαν μέσα στο οικογενειακό κτίριο προορίζεται για τη μελλοντική οικογενειακή της κατοικία ενώ ο Κώστας, δέχτηκε την οικονομική βοήθεια των γονιών για την αγορά σπιτιού στο εξωτερικό που θα αποτελεί κυρίως ένα περιουσιακό στοιχείο στο μέλλον παρά τον τόπο διαμονής τους. Ακόμα, παρατηρείται μία προσπάθεια να καλύψουν οι γονείς τις μελλοντικές στεγαστικές ανάγκες όλη της οικογένειας καθορίζοντας όμως ειδικά στις κόρες το μελλοντικό σπιτικό και τη γειτονιά που θα εγκατασταθούν. Ενώ τα αγόρια αναμένεται να συμμετάσχουν σε μεγαλύτερο βαθμό στην οικοδόμηση του καταλύματός τους και διατηρούν και χωρικά ένα μεγαλύτερο βαθμό ανεξαρτησίας. Η στρατηγική για την εγγύτητα των γυναικών κοντά στην οικογένειά τους γίνεται στα πλαίσια της προσφοράς αντίστοιχων στεγαστικών λύσεων και στοχεύει στην συντήρηση του δικτύου αλληλεγγύης μεταξύ των νοικοκυριών όπως έχει αναφερθεί.

Σε περίπτωση που οι κοπέλες κληρονομούν ή τους παραχωρείται κάποιο κατάλυμα στην πόλη που επιθυμούν να διαμείνουν, δεσμεύονται σε αυτό σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι νέοι σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Οι νέοι τείνουν να έχουν μεγαλύτερη χωρική ανεξαρτησία από την οικογένειά τους από ότι οι νέες.

Φιλικά δίκτυα

Έχει πολύ ενδιαφέρον ότι και αυτή η γενιά όπως και οι γονείς τους και οι παππούδες τους εξαρτιόνταν πέρα από την οικογένεια και στον κοινωνικό τους κύκλο. Οι φίλοι, συμφοιτητές, συνεργάτες κυρίως από την ίδια χώρα αποτελούν ένα δίκτυο αλληλεγγύης που δύναται ο νέος επαγγελματίας να ανατρέξει σε περίπτωση ανάγκης αλλά και για την εκπλήρωση μίας προσωπικής προσπάθειας.

Συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε, ειδικά ως φοιτητές αλλά και αργότερα, η φιλοξενία σε φιλικά σπίτια είναι πολύ πιθανή και μπορεί να αποκτήσει και μία περιοδικότητα ανάλογα με τη σχέση των ατόμων και τις ανάγκες που καλύπτονται. Επίσης, είναι πολύ πιθανό μέσω φιλικού περιβάλλοντος να βρεθούν ευκαιρίες στέγασης με πολύ καλές συνθήκες και όρους. Είναι σύνηθες κάποιο άτομο του φιλικού κύκλου να μεσολαβήσει ώστε να προσφερθεί σε άλλο μέλος, κατάλυμα που ανήκει στην οικογένεια του πρώτου με πολύ ευνοϊκούς όρους.

Ένα γεγονός που δεν είναι πρωτοφανές για τα ελληνικά και νοτιοευρωπαϊκά γενικά δεδομένα, είναι η στήριξη των φίλων και της ευρύτερης οικογένειας

στο εξωτερικό. Τα μέλη του κοινωνικού δικτύου του ατόμου που είναι εγκαταστημένα στο εξωτερικό είναι συνήθως πρόθυμα να στηρίζουν τον νέο μετανάστη μέχρι να αποκτήσει αυτονομία στην χώρα προορισμού. Η στήριξη είναι στις περισσότερες περιπτώσεις η παροχή στέγης μέχρι το άτομο να επιλέξει μία πρακτική στέγασης που θα του είναι εφικτή. Μέσα από την προσφορά έστω και προσωρινής στέγης, στηρίζεται το άτομο παράλληλα κοινωνικά, ψυχολογικά και ακόμα οικονομικά εφόσον συμμετέχει πλέον σε ένα νοικοκυριό. Αντίστοιχα, η επιλογή χώρας προορισμού όπως έχει αναφερθεί δύναται να επηρεαστεί από την εγκατάσταση φίλων και συγγενών εκεί για την αλληλεγγύη που μπορούν να δεχθούν από αυτούς.

Η εγγύτητα όμως με συγγενείς και φίλους διακρίνεται μέσα από τις διάφορες ιστορίες ακόμα και χωρίς την άμεση παραχώρηση κατοικίας. Ενδεικτικά, η Ελευθερία ως πρώτο σπίτι ως φοιτήτρια στην Αθήνα, βρήκε ένα διαμέρισμα σε πολυκατοικία που στο ισόγειο βρίσκονταν η επιχείρηση της θείας της, “οπότε έμαθε ότι νοικιαζόταν αυτό το σπίτι και πήγα εκεί, ώστε να είμαστε κάπως κοντά” όπως εξιστορεί η ίδια. Ενώ ο Βαγγέλης αναφέρει ότι το πρώτο σπίτι στο οποίο έζησε βρίσκονταν στην ίδια γειτονιά με αυτοί των παππούδων και θείων του ενώ πριν καν γεννηθεί, η οικογένειά του έμενε στην ίδια πολυκατοικία με τους θείους του σε ενοικιαζόμενο διαμέρισμα.

Κλείνοντας να αναφερθεί η μαρτυρία του Νίκου για τον παππού του που έχτισε την οικογενειακή τριπλοκατοικία στο χωριό του για να στεγάσει στη συνέχεια και τις οικογένειες των παιδιών του. Ο τρόπος που έχτισαν το οικογενειακό κτίριο οι παππούδες του περιλάμβανε τον δανεισμό χρημάτων από το φιλικό τους δίκτυο. Ένα δάνειο που πρόσφερε στις επόμενες δύο γενιές τουλάχιστον, σπίτια και δύο επιχειρήσεις.

Επιστροφή στην ‘πατρική’ οικία

Οι χωρισμοί και τα διαζύγια είναι φάσεις των ερωτικών σχέσεων των ανθρώπων και προφανώς επιδρά και στους νέους των ηλικιών 27-32. Η ηλικιακή αυτή περίοδος αφορά μία μεταβατική εποχή ανάμεσα στην φοιτητική ζωή και την εργασιακή πραγματικότητα αν και αυτές οι περίοδοι λόγω της παγκόσμιας κρίσης έχουν διαστρεβλωθεί και αλληλοκαλυφθεί. Λόγω των οικονομικών δυσκολιών και της αδυναμίας για προσωπική εξέλιξη είναι πολύ πιθανό οι σχέσεις να περνάνε κρίση και κάποιες να λήγουν (Serracant, 2015).

Κατά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε παρουσιάστηκαν περιπτώσεις που ανέβαν τον χωρισμό παρά την πίστη ότι η σχέση είχε ουσιαστικά λήξει για λόγους οικονομικούς και συγκεκριμένα στεγαστικούς. Κάποια ζευγάρια ακόμα, επέλεξαν πρώιμα να συζητήσουν ώστε να μπορούν να μείνουν έξω από την οικογενειακή κατοικία εφόσον θα μοιράζονταν τα έξοδα. Όταν όμως ήρθε η στιγμή να λήξει αυτή η εσπευσμένη³⁹ ή μη συγκατοίκηση για λόγους συναισθηματικούς, οι πρακτικοί λόγοι αποτελούσαν εμπόδιο ή αφορμή για αναβολή της απόφασης.

---

³⁹ Υπάρχουν έρευνες που αποδεικνύουν ότι στις Νοτιοευρωπαϊκές χώρες υπάρχει αυξητική τάση για εσπευσμένη συγκατοίκηση συντρόφων ήδη κατά τη διάρκεια των σπουδών (Serracant, 2015).

Ο χωρισμός σε πολλές περιπτώσεις σε αυτές τις ηλικίες συνεπάγεται και την αναζήτηση μίας στεγαστικής λύσης. Η συνηθισμένη, προσωρινή λύση σε αυτό το πρόβλημα είναι η επιστροφή στην γονική εστία, όπως φάνηκε και από τις συνεντεύξεις - γεγονός που μπορεί να προκαλέσει πολλά ψυχολογικά ζητήματα στον/στη νέο/α που οπισθοχωρεί στην πορεία της ανεξαρτησίας ή να βρει μία καινούρια κατοικία που συνήθως δεν μπορεί να συντηρήσει οικονομικά μόνος/μόνη. Στην τελευταία λύση υπάρχει και η εναλλακτική να βρει συγκάτοικο ώστε να μοιράζεται εκ νέου τα κόστη στέγασης αλλά αυτό προϋποθέτει ότι κάποιος οικείος του θα βρίσκεται επίσης σε αναζήτηση κατοικίας το ίδιο ακριβώς διάστημα και θα έχει μία κάποια οικονομική ανεξαρτησία. Προϋποθέσεις που φαντάζουν ιδανικές στην αντίξοχη πραγματικότητα.

Η παραπάνω συνθήκη αφορά την “αναστρεψιμότητα” (Serracant, 2015, σελ. 40) που χαρακτηρίζει τη νεανική φάση σε αντίθεση με την προηγούμενη γραμμική πορεία των νέων στην πορεία της ζωής τους. Η επιστροφή σε προηγούμενα σημεία της πορείας τους όπως το να μείνουν άνεργοι, να επιστρέψουν σε διαδικασία επιμόρφωσης ή να επιστρέψουν στο πατρικό τους. Άλλωστε, δεν παρατηρείται ομαλή εργασιακή και προσωπική πορεία πλέον (Bauman, 1992).

Βάσει του δείγματος αποδεικνύεται ότι σε περίπτωση λήξης μίας σχέσης που έχει επιδράσει στην οικιστική πορεία του ατόμου, η επιστροφή στο πατρικό σπίτι ή η επιστροφή σε οικονομική στήριξη από τους γονείς είναι μονόδρομος σε ένα κράτος που ελλείπεται μία ουσιαστική κρατική πρόνοια για τους νέους. Ωστόσο, για όσους απασχολούνται στο εξωτερικό η πραγματικότητα είναι λίγο πιο ευοίωνη. Στην περίπτωση της Αγγελικής η οποία μετά τον χωρισμό της έπρεπε να μετακομίσει από το ιδιόκτητο σπίτι του συντρόφου της σε ενοικιαζόμενο διαμέρισμα, το έκανε χωρίς τη στήριξη της οικογένειας, και ένας σημαντικός παράγοντας αποτελούσε το γεγονός ότι εκείνο το διάστημα ζούσε και απασχολούνταν στη Γαλλία. Επίσης, η Νάστια μετά τον χωρισμό της με τον σύντροφό της που μοιράζονταν το υπνοδωμάτιο σε ένα σπίτι με συγκατοίκους, εφόσον παρέμεινε στο σπίτι, δεν είχε ανάγκη από επιπλέον στήριξη από τους γονείς. Εντούτοις, ακόμα και στο εξωτερικό, όταν το ζευγάρι επιλέγει μία στεγαστική λύση μεγαλύτερου κόστους, ο χωρισμός δύναται να οδηγήσει σε αναζήτηση βοήθειας από την οικογένεια. Ενδεικτικά, στην περίπτωση του Νίκου που αγόρασε σπίτι με την σύντροφό του στο εξωτερικό με δάνειο, μετά τον χωρισμό και για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια που ήταν οικονομικά και στεγαστικά απόλυτα ανεξάρτητος, αναγκάστηκε να ζητήσει ‘δάνειο’ από την οικογένειά του για να εξαγοράσει το μερίδιο της κοπέλας. Επίσης, ο Βαγγέλης επιστρέφοντας στην Ελλάδα έμεινε αρχικά απευθείας με την κοπέλα του σε ιδιόκτητο σπίτι όμως μετά τον χωρισμό αναγκάστηκε να μετακομίσει στο πατρικό του.

Όμως και σε άλλες περιπτώσεις η επιστροφή στην οικογενειακή οικία είναι πολύ πιθανή. Όσοι νέοι επαγγελματίες επιστρέφουν στην Ελλάδα μετά από κάποιο διάστημα στο εξωτερικό ή στην πόλη τους μετά τις σπουδές είναι πολύ σύνηθες ότι θα επιστρέψουν τουλάχιστον για ένα διάστημα στο πατρικό σπίτι και θα αναζητήσουν αργότερα σπίτι αφότου βρουν μία καλύτερη δουλειά, συγκάτοικο ή προχωρήσουν σε συνοίκηση με τον/την σύντροφό τους. Από το δείγμα, παρατηρούνται τρεις περιπτώσεις αναστρεψιμότητας της

στεγαστικής αυτονομίας του ατόμου, χωρίς αυτή να συνοδεύεται και από γενικότερη οικονομική εξάρτηση. Ενδεικτικά, οι Αγγελική και Βαγγέλης που επέλεξαν να επανέλθουν στην Ελλάδα μετά από ένα διάστημα στο εξωτερικό, λόγω της μισθολογικής τους υποβίβασης στην ελληνική αγορά εργασίας -αλλά και στην ανοχή της ελληνικής κοινωνίας ως προς τον χρόνο προσαρμογής για τους νέους που επιστρέφουν στην πόλη τους-, επέστρεψαν στο γονεϊκό κατάλυμα για ένα διάστημα, εξαρτώμενοι ξανά κυρίως για ψυχολογικούς και όχι οικονομικούς λόγους από τους γονείς τους. Με άλλα λόγια, ενώ και τα δύο άτομα μπορούσαν να μεταβούν απευθείας σε δική τους κατοικία, επέλεξαν να περάσουν ένα διάστημα στο πατρικό τους ώστε να εστιάσουν στην κοινωνική τους ζωή και την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες ενώ παράλληλα συγκέντρωναν χρήματα ώστε να μπορούν να διασφαλίσουν μία καλύτερη μελλοντική στεγαστική λύση. Όπως, η Αγγελική περιγράφει, «πάλι δεν συμμετείχα οικονομικά» αναφερόμενη στη διαμονή της κατά την επιστροφή της στην Ελλάδα στο πατρικό σπίτι.

Προέλευση

Πέρα από τη διαφορά ανάμεσα στις δύο επαγγελματικές κατηγορίες που επιδρούν στα οικιστικά μονοπάτια των συμμετεχόντων είναι έντονες και οι διαφορές σύμφωνα με την προέλευση των νέων. Η μεγάλη διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι λόγω της φοίτησής τους και σε κάποιες περιπτώσεις παραμονή τους στην Αθήνα που είναι το μεγαλύτερο οικονομικό αστικό κέντρο στην Ελλάδα, όσοι είχαν καταγωγή από την πόλη, διέμεναν στο οικογενειακό σπίτι χωρίς να αγωνιούν για το βασικό έξοδο της στέγης. Επιπλέον, μέσα από τη συνοίκηση με τους γονείς απολάμβαναν/απολαμβάνουν και άλλα οφέλη οικονομικά και ψυχολογικά.

Κατ'αρχάς, όλοι οι συμμετέχοντες που γεννήθηκαν στην Αθήνα ή κάποιος γονέας έχει καταγωγή από Αθήνα έχουν στην οικογένειά τους κάποιο ιδιόκτητο ακίνητο. Στην περίπτωση του Νίκου που μεγάλωσε σε χωριό της Πελοποννήσου, η μητέρα του είχε καταγωγή από Αθήνα οπότε και είχε ως προίκα ένα διαμέρισμα στην Αθήνα το οποίο πέρα από κατάλυμα για εξορμήσεις στην πρωτεύουσα αποτέλεσε το φοιτητικό σπίτι για τον Νίκο και τον αδερφό του. Όλοι οι υπόλοιποι που γεννήθηκαν στην Αθήνα, μεγάλωσαν από κάποια ηλικία και μετά σε ιδιόκτητο σπίτι. Μάλιστα, στις περιπτώσεις του Βαγγέλη και της Αγγελικής, μετά από τη διαμονή τους στο εξωτερικό, επέστρεψαν στην ίδια πατρική κατοικία. Ακόμα, παρατηρούνται περαιτέρω στρατηγικές με την ύπαρξη του ιδιόκτητου καταλύματος στην οικογένεια εφόσον αυτό μπορεί να επεκταθεί για να καλύψει τις ανάγκες των ενήλικων παιδιών που φοιτούν στην ίδια πόλη. Όπως στην περίπτωση της Δήμητρας που με την ενηλικίωσή της οι γονείς κατασκεύασαν δύο γκαρσονιέρες στην ιδιόκτητη διπλοκατοικία τους, ώστε να διαμείνουν η ίδια και ο αδερφός της. Ενώ παράλληλα ξεκίνησαν το χτίσιμο επιπλέον ορόφου για να στεγαστεί στο μέλλον ο αδερφός της με την μελλοντική οικογένειά του, που τερματίστηκε όμως ξαφνικά με την οικονομική ύφεση.

Στην ελληνική κουλτούρα η διαμονή στο πατρικό σπίτι όταν αυτό ειδικά βρίσκεται στην πρωτεύουσα αποτελεί μία συνηθισμένη τακτική ώστε να συγκεντρώσει χρήματα ο νέος άνθρωπος για να επιδιώξει μία καλή στεγαστική λύση στο μέλλον.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι συμμετέχοντες με καταγωγή από την Αθήνα εξιστορούν ενοχικά το γεγονός ότι οι γονείς τους στήριζαν/στηρίζουν στεγαστικά μετά τα φοιτητικά χρόνια σε αντίθεση με άτομα από την επαρχία που η στήριξη των γονιών ήταν συνυφασμένη με την έναρξη της ενήλικης/φοιτητικής ζωής τους άρα και πιο δεδομένη. Η φράση του Βαγγέλη «δύο χρόνια τα έσκαγαν οι άμοιροι» που αφορούσε τη στήριξη των γονιών για την πληρωμή ενοικίων κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών του στο εξωτερικό είναι πολύ χαρακτηριστική και έρχεται σε αντιδιαστολή με τις δηλώσεις των φοιτητών από επαρχία που θεωρούσαν αυτονόητο την πλήρη οικονομική στήριξη της φοιτητικής κατοικίας κατά τη διάρκεια πρώτου πτυχίου ειδικά από τους γονείς ακόμα και αν ο αδερφός/αδερφή συγγάτοικος είχε εισόδημα.

Δάνεια

Το δάνειο ως τρόπος απόκτησης κατοικίας αναφέρεται σε όλες σχεδόν τις (9 από τις 10) αφηγήσεις, όμως μόνο σε μία περίπτωση είναι χρεωμένο στον νέο εφόσον αποτελεί κυρίως δικιά του επένδυση στο εξωτερικό. Σε καμία διήγηση δεν αναφέρονται προβλήματα αποπληρωμής δανείου, αλλά συχνά αναφέρεται το εφάπαξ, όπου υπάρχει, ως τρόπος αποπληρωμής του, όπως στην περίπτωση των Σοφία και Ελευθερία που το δάνειο που έλαβε η μητέρα τους αποπληρώθηκε μέσα σε 10 χρόνια από την ίδια με τη βοήθεια του εφάπαξ. Ακόμα, αναφέρεται η αποπληρωμή δανείων σε λιγότερο από 20 χρόνια.

Ακόμα, υπάρχουν δύο διηγήσεις για ανάληψη δύο δανείων ταυτόχρονα από τους γονείς. Συγκεκριμένα, στην ιστορία της Ιφιγένειας οι γονείς έλαβαν δύο δάνεια ώστε να αποκτήσουν διαμέρισμα σε επαρχιακή πόλη αλλά και να χτίσουν σπίτι στο χωριό καταγωγής του πατέρα όπου κληρονόμησε οικόπεδο, τα οποία και τα δύο αποτέλεσαν για διαφορετικά διαστήματα την οικογενειακή κατοικία. Ένα από τα δύο μάλιστα έχει ήδη εξοφληθεί. Ενώ αντίστοιχα, οι γονείς της Νάστιας πέρα από το δάνειο για την οικογενειακή οικία όπου και μεγάλωσε η Νάστια, υπήρξε και δεύτερο δάνειο για την ανακατασκευή του πατρικού του πατέρα της στην Κρήτη ώστε να χρησιμεύει ως εξοχική κατοικία.

Στην περίπτωση των γονέων που είναι/ήταν δημόσιοι υπάλληλοι είναι σύνηθες να επενδύουν το εφάπαξ τους σε στεγαστικές ευκαιρίες συνήθως στην πρωτεύουσα εφόσον και τα παιδιά τους σπούδαζαν ή διέμεναν εκεί ειδικά όταν παραπάνω από ένα από τα αδέρφια βρίσκονταν στην ίδια πόλη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των αδερφών Σοφία και Ελευθερία που μαζί με την Τρίτη αδερφή τους όταν συγκεντρώθηκαν και οι τρεις στην Αθήνα για σπουδές, οι γονείς αγόρασαν σπίτι. Όπως αναφέρει και η Ελευθερία στην απόφαση της μητέρας της να αγοραστεί ένα σπίτι για να στεγάσει τις κόρες της στην Αθήνα “αντί να δίνουμε ενοίκιο, να πληρώνουμε δόση δανείου και στο τέλος να μας μείνει και το σπίτι” δηλώνοντας αισιοδοξία ως προς τη λήψη και αποπληρωμή του δανείου καθώς και την κατάφωρη στρατηγική πίσω από αυτή την πρακτική

Κρίση και στις οικογενειακές στρατηγικές

Όπως έχει ήδη αναλυθεί στο κεφάλαιο για την κρίση και τη λιτότητα, οι οικογενειακές στρατηγικές ως προς τη στέγη διαστρεβλώνονται από τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα νοικοκυριά. Μέσα από την ανάλυση των στεγαστικών μονοπατιών των ατόμων αναδεικνύονται καθαρά τέτοια γεγονότα, όπου η κρίση επέδρασε ανασταλτικά ως προς την οικογενειακή στεγαστική στρατηγική. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε, στις ιστορίες που μελετήθηκαν τα δάνεια αποπληρώνονται σταδιακά από τις οικογένειες που αντεπεξέρχονται σε αυτή την οφειλή.

Μέσα από τις διηγήσεις εμφανίζονται περιπτώσεις που η οικοδόμηση ενός σπιτιού παύεται απότομα και επ'αόριστον, παρά την επένδυση που έχει ήδη πραγματοποιηθεί, ώστε το νέο άτομο, με ή χωρίς τη βοήθειά τους, σε μελλοντικές καλύτερες εποχές να επαναφέρει τη δραστηριότητα όπως στην περίπτωση του αδερφού της Δήμητρας που αυτή τη στιγμή έχει ουσιαστικά τα μπετά του μελλοντικού του σπιτιού στο οικογενειακό κτίριο και αναμένεται να το ολοκληρώσει όταν θα είναι σε θέση. Αντίστοιχα, στην περίπτωση της Σοφίας, που κατάγεται από επαρχιακή πόλη, οι γονείς της μένουν εδώ και χρόνια στο υπόγειο του υπό κατασκευή σπιτιού τους ενώ αρχικά ο πρώτος όροφος προοριζόταν για να στεγάσει το σπίτι τους περιμένοντας για εποχές που θα μπορούν να ολοκληρώσουν το οίκημα.

Μία κατηγοριοποίηση που χρησιμοποιείται σε αυτή την μελέτη αφορά το είδος κατοίκησης των νέων που καταθέσαν τις ιστορίες τους. Οι κατηγορίες που δημιουργήθηκαν με τη βοήθεια της μελέτης των Arundel&Ronald (2015) είναι α. οικιστική ανεξαρτησία, όπου το άτομο ζει μόνος/η ή με τη νέα οικογένειά του, β. συμβίωση με γονείς για άτομα ηλικίας από 18-34, γ. συγκατοίκηση με άλλους ενήλικες πέρα από συγγενείς πρώτου βαθμού, δ. ημι-εξαρτημένη συγκατοίκηση, όπου είτε με οικογένεια είτε με συγκατοίκους υπάρχει ένας βαθμός εξάρτησης και λόγω της ελληνικής πραγματικότητας εμείς θα θεωρήσουμε μία ακόμα κατηγορία ε. όπου το άτομο συγκατοικεί με τα αδέρφια του. Οι παραπάνω κατηγορίες αφορούν καθαρά τις πρακτικές στέγασης του ατόμου και όχι το βαθμό πραγματικής ανεξαρτησίας και αυτονομίας του/της νέου/νέας από την οικογένειά του.

Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση Arundel&Ronald (2015) που αναφέρθηκε στη μεθοδολογία παρατηρούμε μόλις 4 άτομα που έχουν πετύχει την στεγαστική αυτονομία τους, ένα μάλιστα με σχηματισμό της δικιάς του οικογένειας. Στην περίπτωση όμως μιας οικογενειοκεντρικής κοινωνίας φανερώνεται ότι ακόμα κι από αυτά τα τέσσερα άτομα, κάποια θα ήταν ακόμα εξαρτημένα από την πατρική στέγη εάν δεν είχαν πραγματοποιήσει οι γονείς κάποια οικογενειακή στρατηγική προς την εξυπηρέτησή τους. Στη συνέχεια, η πρακτική της συγκατοίκησης με μη συγγενείς που είναι ένα εντεινόμενο φαινόμενο στις τακτικές στέγασης των νοτιοευρωπαϊκών νέων παρατηρείται σε δύο άτομα μόνο αυτή την περίοδο αλλά αποτελούσε στεγαστική κατάσταση για άλλα τρία άτομα για μεγάλες περιόδους και συνδέεται άμεσα με τη διαμονή αυτών των ατόμων στο εξωτερικό. Ακόμα, η συμβίωση με γονείς είναι πραγματικότητα μόνο για ένα άτομο αυτή τη στιγμή, ενώ κατά τη διάρκεια της έρευνας ενέπιπτε ένα ακόμα άτομο σε αυτή την κατηγορία. Υπάρχει επίσης ένα άτομο που έζησε για 12 χρόνια υπό

καθεστώς Ημι-εξαρτημένης συγκατοίκησης, της Δήμητρας, σε γκαρσονιέρα μέσα στην ιδιόκτητη διπλοκατοικία των γονιών της, αλλά αυτή τη στιγμή βιώνει στεγαστική ανεξαρτησία. Τέλος, υπάρχουν τέσσερα άτομα που συγκατοικούν με τα αδέρφια τους και όλα τους παρά την οικονομική τους δυνατότητα στηρίζονται από την οικογένειά τους για την κάλυψη των στεγαστικών τους αναγκών.

Συμπεράσματα

Μέσα από τις διηγήσεις των νέων, παρατηρείται μία έντονη ηθική υποχρέωση των γονιών και μία υπερπροσπάθεια, ορμώμενη από αυτή, να καλύψουν τις ανάγκες των παιδιών ως προς τη στέγη. Σε κάποιες περιπτώσεις τα παιδιά μπορούσαν να καλύψουν το κόστος στέγασής τους αλλά συνεχίζουν να στηρίζονται από τους γονείς για να πραγματοποιήσουν άλλες δραστηριότητες. Επομένως, οι γονείς τείνουν να προσφέρουν στα παιδιά όση οικονομική και πρακτική στήριξη μπορούν ώστε αυτά να συμμετέχουν σε κοινωνικές και πολιτισμικές δραστηριότητες που βάση του ελληνικού φαντασιακού συνελάγεται και καλύτερη κοινωνική και οικονομική θέση στην κοινωνία.

Αντίστοιχα, όμως, παρατηρείται και μία επιτακτικότητα ειδικά από νέους που προέρχονται από την επαρχία για τη στήριξη των γονέων στη ζωή τους στην πρωτεύουσα αν και όχι μόνο. Τολμώ να χαρακτηρίσω αυτή την αντίληψη από κάποια άτομα σαν “αποζημίωση” τους που δεν έχουν κάποιο οικογενειακό κατάλυμα στην Αθήνα. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα ήθελαν να μεγαλώσουν στην Αθήνα, ωστόσο θεωρούν αυτονόητο ότι πρέπει να τους προσφερθούν τα μέσα για να πετύχουν αυτά που επιθυμούν – οι ίδιοι και η οικογένειά τους για αυτούς - στην πρωτεύουσα, με κάθε κόστος στους γονείς, εφόσον εκεί είναι οι περισσότερες επαγγελματικές αλλά και κοινωνικές ευκαιρίες, άρα και οι δυνατότητές τους να πετύχουν εξαρτώνται από την διευκόλυνση της ζωής τους εκεί. Επομένως εδώ συναντώνται οι ενοχές των γονιών να προσφέρουν όλα τα εφόδια στα παιδιά τους για ένα καλύτερο μέλλον με την απαίτηση των παιδιών να έχουν μία αφετηρία πλεονεκτική που στην ελληνική πραγματικότητα θα μπορούσα να ταυτιστεί και με τη διευκόλυνση της διαβίωσής τους στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο, την Αθήνα.

Ακόμα, παρατηρούνται σεξιστικές διαφοροποιήσεις στις οικογενειακές στρατηγικές ως προς τους νέους σύμφωνα με την μελέτη. Οι νέοι αντιμετωπίζουν τη μεταβίβαση κατοικίας ή την οικονομική βοήθεια κυρίως ως ένα μέσο για να αποκτήσουν ένα περιουσιακό στοιχείο ενώ για τις νέες αφορά κυρίως την εξασφάλιση του μελλοντικού τους ή προσωρινού τους καταλύματος συμπιπτοντας συνήθως με την απόφασή τους να ξεκινήσουν μία οικογένεια στην παραδοσιακή τους μορφή. Αυτή η έρευνα ελλείπει περαιτέρω εξέτασης των περιπτώσεων νέων που αρνούνται τους παραδοσιακούς ρόλους των δύο φύλων και τις συμβατικές σεξουαλικές εκφράσεις οπότε και το συμβατικό μονοπάτι προς δημιουργία παραδοσιακής οικογένειας.

Ανακεφαλαιώνοντας, η στεγαστική ανεξαρτησία των νέων δεν συμπιπτει με την οικονομική τους ανεξαρτησία εφόσον συνήθως καθυστερεί να επέλθει παρά το εισόδημα των νέων. Ακόμα, όμως και όταν επιτυγχάνεται η στεγαστική αυτονομία διαφαίνεται ότι η οικογένεια διαδραμάτισε ένα καίριο ρόλο σε αυτό με την οικονομική στήριξη, με την αγορά καταλύματος για τα παιδιά ή τη μεταβίβαση/ανακαίνιση οικογενειακών ιδιοκτησιών στα ενήλικα

τέκνα τους. Αναπαράγοντας με αυτό τον τρόπο δεσμούς, ρόλους, δικαιώματα και υποχρεώσεις από όλες τις πλευρές.

Οι υπάρχουσες στεγαστικές πρακτικές, οι οικονομική κρίση και η οικογενειοκεντρική κουλτούρα επιβάλλουν στους νέους ανθρώπους την εξάρτησή τους από την οικογένεια και την κοινωνική αναπαραγωγή μιας άκρως οικογενειοκρατικής αντίληψης ακόμα και αν αυτή περιορίζει την προσωπική του ελευθερία. Οι δυσκολίες αυτές προωθούν προωθεί ακόμα πιο συντηρητικές συμπεριφορές περιλαμβάνοντας σεξισμό και ακραία σεξιστικά πρότυπα που αποτυπώνονται και θα ενταθούν στα οικιστικά. Ταυτόχρονα, η κρίση και οι αντίστοιχες πολιτικές λιτότητας επιτίθενται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και τις ισχυρές σχέσεις του με τις οικογενειακές στρατηγικές (Vaiou, 2014b) πλήττοντας έτσι την οικογένεια, τις αξίες της και την δυνατότητά της να στηρίζει τα μέλη της.

Μέσα από αυτή την έρευνα, όσο περιορισμένης κλίμακας και αν είναι, δίνεται η ευκαιρία να εξαχθούν κάποιες παράμετροι για την εφαρμογή πολιτικών στέγασης που να εξυπηρετούν τις επιδιώξεις των νέων και να στηρίζουν ταυτόχρονα την οικογένεια που αποδεικνύεται ως η κύρια πηγή πρόνοιας για τα μέλη της σε αυτή τη δύσκολη περίοδο. Η μελέτη των ατομικών μονοπατιών εδώ αλλά και σε άλλες μελέτες είναι κρίσιμα για τον σχεδιασμό των εθνικών πολιτικών για την κατοικία, εφόσον δεν δύναται να εφαρμοστούν πολιτικές που να αρμόζουν σε όλες τις περιπτώσεις (Vaiou, 2014b). Μέσα από την έρευνα μπορούν να διαφανούν οι σύγχρονες ανάγκες των ατόμων από διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες και να κατηγοριοποιηθούν βάσει και των διαφοροποιημένων αναγκών τους.

Βιβλιογραφία

Adam, S., & Papatheodorou, C. (2016). Dismantling the feeble social protection system of greece: Consequences of the crisis and austerity measures. In *Challenges to European welfare systems* (pp. 271-300). Springer International Publishing.

Addis, S., Davies, M., Greene, G., MacBride–Stewart, S., & Shepherd, M. (2009). The health, social care and housing needs of lesbian, gay, bisexual and transgender older people: a review of the literature. *Health & social care in the community*, 17(6), 647-658.

Adelman, M., Gurevitch, J., de Vries, B., & Blando, J. A. (2006). Community Building and Research in the LGBT Aging Population. *Lesbian, gay, bisexual, and transgender aging: Research and clinical perspectives*, 247.

Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T. (2004). Housing and Wellfare in Southern

Europe, *Blackwell Publishing*.

Alexandri, G. (2013). *Spatial and Social Changes in the Center of Athens: the case of Metaxourgeio*, (Doctoral Dissertation). Retrieved from:
https://www.academia.edu/7694438/Χωρικές_και_κοινωνικές_μεταβολές_στο_κέντρο_της_Αθήνας_η_περίπτωση_του_Μεταξουργείου (in Greek).

Allen, J. (2006). Welfare regimes, welfare systems and housing in Southern Europe. *International Journal of Housing Policy*, 6(3), 251-277.

Alves, S., & Veludo, R. (2014). The Importance of Housing in Portugal in the Age of Austerity. *Welfare State in Portugal in age of austerity*, 1-26.

Andreotti, A., Garcia, S.M., Gomez, A., Hespanha, P., Kazepo, Y. & Mingione, E. (2001) Does a Southern European Model Exist?, *Journal of European Area Studies*, 9:1, 43-62, DOI: [10.1080/14608460120061948](https://doi.org/10.1080/14608460120061948)

Andreotti, A., & Mingione, E. (2013a). The city as local welfare system. *Policy, Planning, and People: Promoting Justice in Urban Development*, 224.

Andreotti, A., Mingione, E., & Pratschke, J. (2013b). Female employment and the economic crisis: Social change in Northern and Southern Italy. *European Societies*, 15(4), 617-635.

Arapoglou, V., Kavoulakos, K.I., Kandyli, G., Maloutas, T. (2009). The new social geography of Athens: Immigration, diversity and conflict. *Syghrona Themata* **107**: 57-66.

Arapoglou, V. P., & Sayas, J. (2009). New facets of urban segregation in southern Europe: Gender, migration and social class change in Athens. *European Urban and Regional Studies*, 16(4), 345-362.

Arapoglou, V. & Gounis, K. (2015) Το σκιάδεσ κράτος: ορατή και αθέατη έλλειψη στέγης στην Αθήνα το 2013, *Athens Social Atlas*. Retrieved from:
<http://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/έλλειψη-στέγης-άστεγοι-σκιάδες-κράτο/>

Arapoglou, V. & Gounis, K. (2014) *Caring for the Homeless and the Poor in Greece: Implications for the Future of Social Protection and Social Inclusion*. Retrieved from:
http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/CMS%20pdf/Research/NBG_2013_Research_Call/Arapoglou-Gounis-%28PROJECT-REPORT%29.pdf (accessed 9/3/2016).

Arapoglou V., Gounis K., Siatitsa D. (2015) Revisiting the concept of shelterisation: insights from Athens Greece, *European Journal of Homelessness* 9(2), 137-57.

Arapoglou, V. & Gounis, K. (2015). The shadow state: obvious and invisible lack of shelter in Athens in 2013. Retrieved from: <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/979/> (accessed 12/2/16).

Arts, W., & Gelissen, J. (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European social policy*, 12(2), 137-158.

Arundel, R., & Ronald, R. (2015). Parental co-residence, shared living and emerging adulthood in Europe: semi-dependent housing across welfare regime and housing system contexts. *Journal of Youth Studies*, 1-21.

Balchin, P. (Ed.). (2013). *Housing policy in Europe*. Routledge.

Baldini, M., & Poggio, T. (2014). The Italian housing system and the global financial crisis. *Journal of Housing and the Built Environment*, 29(2), 317-334.

Ball, M. (2016). Housing provision in 21st century Europe. *Habitat International*, 54, 182-188.

Bauman, Zygmunt (1992) *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.

Blunt, A., & Dowling, R. (2006). *Home*. Oxon.

Bourdieu P (2001) *Las estructuras sociales de la economía*. Buenos Aires: Manantial.

Börsch-Supan, A., Brandt, M., Litwin, H., & Weber, G. (Eds.). (2013). *Active ageing and solidarity between generations in Europe: First results from SHARE after the economic crisis*. Walter de Gruyter.

Bricocoli, M., & Cucca, R. (2014). Social mix and housing policy: Local effects of a misleading rhetoric. The case of Milan. *Urban Studies*, 0042098014560499.

Bricocoli, M., & Sabatinelli, S. (2016). House sharing amongst young adults in the context of Mediterranean welfare: the case of Milan. *International Journal of Housing Policy*, 16(2), 184-200.

CECODHAS (2012) *Impact of the crisis and Austerity Measures on Social Housing Sector*. Housing Europe's Observatory Research briefing, Year 5 / Number 2 (Retrieved from: <http://www.housingeurope.eu/publication/research-briefings>)

Clapham, D. (2002). Housing pathways: A post modern analytical framework. *Housing, theory and society*, 19(2), 57-68.

Clapham, D. (2005). *The meaning of housing: A pathways approach*. The Policy Press

Chiodelli, F. & Moroni, S. (2014). The complex nexus between informality and the law: Reconsidering unauthorised settlements in light of the concept of nomotropism. *Geoforum*, 51, 161-168.

Collective work, (1997) *Greece of migration, Historic album 1962*, Athens: Kathimerini (in Greek),

Clogg, R. (Ed.). (1983). *Greece in the 1980's*. Palgrave MacMillan. Government of Greece. Human settlement country profile Greece, *United Nations*

Commission on Sustainable Development, Retrieved from: <http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/greece/greecehsettlements04f.pdf> (accessed in 9/4/2016).

Cotella, G., Othengrafen, F., Papaioannou, A., & Tulumello, S. (2016). Socio-political and socio-spatial implications of the economic crisis and austerity politics in Southern European cities. *Cities in crisis. Reflections on the socio-spatial impacts of the economic crisis and the strategies and approaches applied by Southern European cities*, 27-47.

Conley, D., & Gifford, B. (2006, March). Home ownership, social insurance, and the welfare state. In *Sociological Forum* (Vol. 21, No. 1, pp. 55-82). Springer US.

Della Porta, D. (2015). *Social movements in times of austerity: Bringing capitalism back into protest analysis*. John Wiley & Sons.

Dermani, E., Lindé, J., & Walentin, K. (2016). Is there an evident housing bubble in Sweden?. *SVERIGES RIKSBANK ECONOMIC REVIEW*, 2, 7.

Di Mascio, F., & Natalini, A. (2015). Fiscal retrenchment in southern Europe: Changing patterns of public management in Greece, Italy, Portugal and Spain. *Public Management Review*, 17(1), 129-148.

Emmanuel, D. (1990). Trends in housing markets and finance and subsidy systems in the 1980s: the case of Greece. *Urban Studies*, 27(6), 931-949.

Emmanuel, D. (2006) The social policy for housing in Greece: the dimensions of an absence, *Review of Social Research*, 120A: 3-35. (in Greek).

Emmanuel, D. (2015). Views of access in private housing in Athens *Social Atlas*. Retrieved from: <http://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/πρόσβαση-στην-ιδιόκτητη-κατοικία/> (accessed 12/2/16).

Economou, D. (1987) The housing policy in post-war Greece: Basic interpretative cases, credit of shelter and renting policy, *Review of Social Research*, 6418 (in

Greek).

Economou, D. (1988). Land and housing system. In D. Economou (Eds.), *The problems of welfare state development in Greece*(14 - 55). Athens: Exandas(in Greek).

Ert (2015, December 18) Τα κριτήρια υπαγωγής στον νόμο για την προστασία της πρώτης κατοικίας, *tvxs.gr*, Retrieved from: <http://tvxs.gr/news/ellada/ta-kritiria-ypagogis-ston-nomo-gia-tin-prostasia-tis-protis-katoikias>

Eurostat. (2012). Unemployment statistics. Retrieved from <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Ferrera, M. (2000). 10 Reconstructing the welfare state in Southern Europe. *Survival of the European welfare state*, 166.

Ferrera, M. (Ed.). (2005). *Welfare state reform in southern Europe: fighting poverty and social exclusion in Greece, Italy, Spain and Portugal*. Routledge.

Ferrera, M. (2010). The South European Countries. In F. G. Castel, S. Leibfried, J. Lewis, and C. Pierson (eds.). *The Oxford Handbook of the Welfare State*, 616-629. Oxford: Oxford University Press.

Forrest, R. (1995). *Housing and family wealth: comparative international perspectives*. London, UK:Routledge, ISBN13 9780415071949

Forrest, R & Yip, N. (2012). *Housing Young People*. Routledge: London. Forrest, R. (2015). Housing and family wealth. *International Journal of Housing Policy*, 15(4), 491-494.

Fotopoulos, T. (1986). *Dependent development: The case of Greece*. Athens: Exantas Press (in Greek).

Frade, C., & Coelho, L. (2015). Surviving the Crisis and Austerity: The Coping Strategies of Portuguese Households. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 22(2), 631-664.

García-Lamarca, M., & Kaika, M. (2016). 'Mortgaged lives': the biopolitics of debt and housing financialisation. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 41(3), 313- 327.

Gentile, A. (2016). Rental subsidy and the emancipation of young adults in Spain. *International Journal of Housing Policy*, 16(2), 243-254.

Gkartzios, M. (2013). 'Leaving Athens': Narratives of counterurbanisation in times of crisis. *Journal of Rural Studies*, 32, 158-167.

Gibb, K. (2002). Trends and change in social housing finance and provision within the European Union. *Housing studies*, 17(2), 325-336.

Guillén, A. M., & Matsaganis, M. (2000). Testing the 'social dumping' hypothesis in Southern Europe: welfare policies in Greece and Spain during the last 20 years. *Journal of European Social Policy*, 10(2), 120-145.

Hadjimichalis, C. & Vaiou, D. (1990). Whose flexibility? The politics of informalisation in Southern Europe. *Capital & Class*, 14(3), 79-106.

Hadjimichalis, C. (2005). *Uneven development and regionalism: state, territory and class in southern Europe*. Routledge. ISBN 13: 9780709937005

Hadjimichalis, C. (2010), The Greek economic crisis and its geography: From R. Kaplan's geographical determinism to uneven geographical development, *Human Geography*, 3 (1), pp. 89-100.

Hadjimichalis, C. (2011). Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies* 18(3): 254-274.

Hermann, C. (2014). Structural adjustment and neoliberal convergence in labour markets and welfare: The impact of the crisis and austerity measures on European Economic and Social Models. *Competition & Change*, 18(2), 111-130.

Hirschon, R. & Thakurdesai, S. (1978). Housing and cultural priorities: the asia minor greek refugees of 1922. *Disasters*, 2(4), 247-250. Chicago

Hockey, J., & James, D. A. (2002). *Social identities across the life course*. Palgrave.

Iosifides, T., Lavrentiadou, M., Petracou, E., & Kontis, A. (2007). Forms of social capital and the incorporation of Albanian immigrants in Greece. *Journal of ethnic and migration studies*, 33(8), 1343-1361.

Kaika, M., (2012). The economic crisis seen from the everyday: Europe's nouveau poor and the global affective implications of a 'local' debt crisis., *City*, 16(4), 422-430.

Kazakos, P. (2001), Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000, Αθήνα: Πατάκη.

Kalama, V. (2013). *Housing crisis in Greece: past and present, dwelling stock and access procedure*, (Master Thesis). Retrieved from: <https://akea2011.com/2013/05/29/krisikatikiastinellada/> (accessed in 12/5/16, in Greek)

Kandyli, G., Maloutas, T. and Sayas, J. (2012). Immigration, inequality and diversity: socio-ethnic hierarchy and spatial organization in Athens, Greece. *European Urban and Regional Studies* **19**(3): 267-286.

Kapouralou, M. (2010) *Urban planning development of refugee's settlement. Case study of Kaisariani* (Master Thesis). Retrieved from: http://courses.arch.ntua.gr/el/proseggiseis_toy_sxediasmoy_sthn_ellada/metapt_yxiak_e_s_poydastikes_ergasies/2009-2010.html (accessed in 18/5/16, in Greek)

Kataivatis, I. N. (2010). *Research for the housing circumstances of the Greeks*, (Master Thesis). Retrieved from <http://dione.lib.unipi.gr/xmlui/handle/unipi/4290> (in Greek)

Katsigeras, M.(Ed.) (2008) *We, the Greeks. War history of contemporary Greece - from the liberation to the Cold War and the Cyprus*, ISBN 9789606845178 Athens: Skai Publishing (in Greek).

Kassimati, K. (1984). Migration-Repatriation. The issue of the second generation, Athens: EKKE, (in Greek).

Kasimis, Ch., Ventura, L., Ziomas, D. (2012). Social Impact of Emigration and Rural- Urban Migration in Central and Eastern Europe (VT/2010/001). Final Country Report Greece. *Gesellschaft für Versicherungswissenschaft und-gestaltung*. (www.gvg.org). Retrieved from: http://library.symbiosis.org.gr/doc_download/225-social-impact-of-emigration-and-rural-urban-migration-in-central-and-eastern-europe.

Knight, D. M., & Stewart, C. (2016). Ethnographies of austerity: temporality, crisis and affect in Southern Europe. *History and Anthropology*, **27**(1), 1-18.

Kotz, D. M. (2009). The financial and economic crisis of 2008: A systemic crisis of neoliberal capitalism. *Review of Radical Political Economics*.

Kotzamanis, V., & Maloutas, T. (1985). The state intervention in the working-popular housing sector: the factors that shaped its character in post-war Greece. *Review of Social Research*, **56**(56), 129-154. (in Greek).

Kotzamanis, V. (1987). Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'après-guerre. Antécédents migratoires, mécanismes 'libérateurs' et conditions permissives au départ durant les années cinquante/soixante-dix, (Doctoral thesis), Université Paris X, Nanterre. Kotzamanis, V. (1997). Athens 1848-1995. The demographic emergence of a metropolis. *The Greek review of Social research*, **92**(93), 3-30.

Kubota, R. (2016). The social imaginary of study abroad: complexities and contradictions. *The Language Learning Journal*, **44**(3), 347-357.

Labrianidis, L. & Pratsinakis, M (2014). Investing in leaving: The Greek case of international migration of professionals. *Mobilities*, 9(2), 314-335.

Lakasas, A. (2016, April 17) Με πτυχίο 7 στους 10 Έλληνες μετανάστες, *Η Καθημερινή*, Retrieved from:
<http://www.kathimerini.gr/857036/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/me-ptyxio-7-stoys-10-ellhnes-metanastes>

Lauster, N., & Easterbrook, A. (2011). No room for new families? A field experiment measuring rental discrimination against same-sex couples and single parents. *Social Problems*, 58(3), 389-409.

Lennartz, C., Arundel, R., & Ronald, R. (2015). Younger adults and homeownership in Europe through the global financial crisis. *Population, Space and Place*.

Leontidou, L. (1989). Political dimensions of Greek urbanisation: two periods of urban settlement. In *National Bank of Greece (ed.), Space and history: Urban and regional space (Istorico Archeio ETE), Book 2, N. 2, 19 pp.* (in Greek).

Leontidou L., (1990), *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*, Cambridge: Cambridge University Press

Maloutas, T. (1986). Housing needs: conceptual clarifications and cases for investigating the matter on Greek conditions. *Review of Social Research*, 60, 146-165. (in Greek).

Maloutas, T. (1990). Housing and family in Athens. An Analysis of Postwar Housing Practices. *Athens: Exantas*

Maloutas, T. (1995). Ségrégation urbaine et relations familiales. Dans deux villes grecques: Athènes et Volos. *Sociétés contemporaines*, 22(1), 89-106.

Maloutas, T. (2000). The Social and Economic Atlas of Greece. Volume I: The Cities. *National Centre for Social Research. Univerisity Publishing of Thessaly*.

Maloutas, T. (2003). *The self-promoted housing solutions in post-war Athens* (Vol. 6, pp. 95-110). Discussion Paper Series. 9.

Maloutas, T., Emmanuel, D., Pantelidou - Malouta, M. (2006). Athens social structures practices. *National Centre for Social Research, ISBN 960-7093-93-3*

Maloutas, T. (2007). Segregation, social polarization and immigration in Athens during the 1990s: theoretical expectations and contextual difference. *International Journal of Urban and Regional Research* 31(4): 733-758.

Maloutas, T (2008). Housing models and family strategies in Greece. In *The challenge of social policy reform in the XXI century: Towards integrated systems of social protection*, Athens: I. Sideris Publishing, 2008.

Manifava, D. (2014, October 23) Χορήγηση ιθαγένειας σε ιδιοκτήτες ακινήτων από τρίτες χώρες, *Η Καθημερινή*, Retrieved from <http://www.kathimerini.gr/789076/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/xorhghsh-iθageneias-se-idiokthtes--akinhtwn-apo-trites-xwres>.

Manifava, D. (2015, November 20) Προστασία για λίγους από πλειστηριασμούς πρώτης κατοικίας, *Η Καθημερινή*, Retrieved from: <http://www.kathimerini.gr/839274/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/prostasia-gia-ligoys-apo-pleisthriasmoy-prwths-katoikias>

Mantouvalou, M. (1985). Building in Athens after the war: Economic and social views of an opportunistic development, Athens as it (does not) look, *1940-1985 Report of Hellenic Ministry of Culture, Education and Religious Affairs*. Retrieved from <http://courses.arch.ntua.gr>, (accessed in 22/3/16, in Greek).

Mantouvalou, M., & Mavridou, M. (1989). *Urban Land Rent and Markets for Land and Housing in Housing Neighbourhoods of Post-war Athens*. Research Report, phase'A', General Secretariat for Research and Technology and NTU--Department Cities and Social Practice, particularly Chapters 3 and 4 (in Greek).

Mantouvalou, M. (1996). Urban rents, land prices and urban space development processes II: problematic of the space analysis in Greece. *Review of Social Research*. 89(89-90), 53-80 (in Greek).

Mantouvalou, M. & Mauridou, M. (1993). Illegal building: one way to dead end, *Bulletin of Architect's Society*, 7, Period B. (in Greek).

Matos, F. L. D., Miramontes Carballada, Á., Marques, T. S., & Ribeiro, D. (2015). Housing in a time of crisis: Portugal and Spain an overview. In *Proceeding of the Annual Conference ENHR 2015 Housing and Cities in a time of change: are we focusing on People?*.

Maragkopoulos, A. (2007). *The other Athens 1950-1965, Photographic Archive of Constantine Megalokonomou*, Athens, Greece: Topos, ISBN 13: 9789606760273 (in Greek).

Marques, T. S., Matos, F. L. D., Guerra, P., & Ribeiro, D. (2014). Housing problems in Portugal: a challenge to define a territorialised policy in times of crisis. In *Proceedings of the International Conference the Welfare State in Portugal in the Age of Austerity*.

Martin, C. (2015). Southern Welfare States: Configuration of the Welfare Balance between State and the Family. *Southern Europe*, 77-100.

Matthijs, M. (2014). Mediterranean blues: the crisis in Southern Europe. *Journal of Democracy*, 25(1), 101-115.

Mayer, M. (2013). First world urban activism: Beyond austerity urbanism and creative city politics. *City*, 17(1), 5-19.

Micheli, G. A., & Rosina, A. (2010). The vulnerability of young adults on leaving the parental home. In *Social Vulnerability in Europe* (pp. 189-218). Palgrave Macmillan UK.

Minas, C., Jacobson, D., Antoniou, E., & McMullan, C. (2014). Welfare regime, welfare pillar and southern Europe. *Journal of European Social Policy*, 24(2), 135-149.

Mínguez, A. M. (2016). Economic crisis and the new housing transitions of young people in Spain. *International Journal of Housing Policy*, 16(2), 165-183.

Moreno, L., & Marí-Klose, P. (2013). Youth, family change and welfare arrangements: is the South still so different?. *European Societies*, 15(4), 493-513.

Moreno-Fuentes, F. J., & Mari-Klose, P. (Eds.). (2016). *The Mediterranean Welfare Regime and the Economic Crisis*. Routledge.

Mpalampanidis, D., Patatouka, E., Siatitsa, D. (2013). The right to the housing in the era of crisis in Greece. *Geographies* 22: 31 - 43.(in Greek).

Naldini, M., & Jurado, T. (2013). Family and welfare state reorientation in Spain and Inertia in Italy from a European perspective. *Population Review*, 52(1).

Narotzky, S. (2016). Between inequality and injustice: dignity as a motive for mobilization during the crisis. *History and anthropology*, 27(1), 74-92.

Othengrafen, F. (Ed.). (2015). *Cities in Crisis: Socio-spatial Impacts of the Economic Crisis in Southern European Cities* (Vol. 90). Routledge.

Papadopoulos, T., & Roumpakis, A. (2013). Familistic welfare capitalism in crisis: social reproduction and anti-social policy in Greece. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 29(3), 204-224.

Papadopoulos, T., & Roumpakis, A. (2015). Democracy, Austerity and Crisis: Southern Europe and the Decline of the European Social Model. *The European Social Model Adrift: Europe, Social Cohesion and the Economic Crisis*, 189.

Patronis, V. (2015). From the economic history to the economic policy: policy's

direction in the post-war period, 1949-2001. In Patronis, V. (2015). *Greek economic history* (e- book) Athens: Association of Greek Academic Libraries. Chapter 9. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/11419/17079> (in Greek). (accessed 18/5/16).

Pareja-Eastaway, M., & Sánchez-Martínez, M. T. (2016). Have the edges of homeownership in Spain proved to be resilient after the global financial crisis?. *International Journal of Housing Policy*, 1-20.

Paxson, H. (2004). *Making modern mothers: Ethics and family planning in urban Greece*. Univ of California Press.

Peirounakis, N. (2007). *House and housing credit in Greece*, Athens: Foundation for Economic and Industrial Research (in Greek).

Petmesidou, M. (1996). Social protection in Southern Europe: Trends and prospects. *Journal of Area Studies*, 9, 95–125

Petmesidou, M. (2013). Is the crisis a watershed moment for the Greek welfare state? The chances for modernization amidst an ambivalent EU record on 'social Europe'. In *The Greek crisis and European modernity* (pp. 178-207). Palgrave Macmillan UK.

Petropoulou, K., Vitopoulou, A., Tsavdaroglou, H. (Ed.)(2016). *Urban and Regional Social Movements*. Thessaloniki, ISBN 978-618-82533-0-8 (in Greek).

Philippides, D. (1999). Town Planning in Greece. *20th Century Architecture-Greece*, 65- 73.

Pinto, T. C., & Guerra, I. (2013). Some structural and emergent trends in Social Housing in Portugal. Rethinking housing policies in times of crisis. *Cidades, Comunidades e Territórios*, (27).

Plantzos, K. (2015, Martch 27) Easter "bells" 350 euro for all that did not pay the haratsi of 2013, *Proto Thema*, Retrieved from <http://www.protothema.gr>.

Polyzoidis, P. (2016). Social Welfare Voluntarism in Greece: a Fall before the Rise?. *Social Cohesion and Development*, 3(2).

Rakopoulos, T. (2016). Essay Review: The Poetics of Diaspora: Greek US Voices. *Journal of Modern Greek Studies*, 34, 159-165.

Ranci, C., Brandsen, T., & Sabatinelli, S. (2014). Local Welfare Systems in Europe in the Age of Austerity. In *Social Vulnerability in European Cities* (pp. 273-298). Palgrave Macmillan UK.

Riessman, C. K. (1993). *Narrative analysis* (Vol. 30). Sage.

Rémy, J., & Voyé, L. (1994). Contexto urbanizado e efeitos de estrutura social. *A cidade: rumo a uma nova definição*, 113-144.

Robinson, J. (2011). Cities in a World of Cities: The Comparative Gesture. *International Journal of Urban and Regional Research* 35(1): 1-23.

Rousanoglou, N. (2015, October, 25) Οι Έλληνες «αγόραζαν» Λονδίνο, *Η Καθημερινή*, Retrieved from:
<http://www.kathimerini.gr/836242/article/epikairothta/ellada/oi-ellhnes-agorazan-londino>

Sabaté, I. (2016a). The Spanish mortgage crisis and the re-emergence of moral economies in uncertain times. *History and anthropology*, 27(1), 107-120.

Sabaté, I. (2016b). Mortgage indebtedness and home repossessions as symptoms of the financialisation of housing provisioning in Spain. *Critique of Anthropology*, 36(2), 197- 211.

Savini, F., Boterman, W. R., van Gent, W. P., & Majoor, S. (2016). Amsterdam in the 21st century: Geography, housing, spatial development and politics. *Cities*, 52, 103-113.

Saraceno, C., & Keck, W. (2010). Can we identify intergenerational policy regimes in Europe?. *European Societies*, 12(5), 675-696.

Saraceno, C. (2013). Three concurrent crises in welfare states in an increasingly asymmetrical European Union. *Stato e mercato*, 33(3), 339-358. Sayas, J. P. (2006). Urban sprawl in the periurban coastal zones of Athens. *The Greek review of social research*, 120(B), 71-104.

Serracant, P. (2015). The Impact of the Economic Crisis on Youth Trajectories A Case Study from Southern Europe. *Young*, 23(1), 39-58.

Schneider, F., Martinez-Alier, J., Asara, V., Schaefer, B., & Sekulova, F. (2013). Sustainable housing in a post-growth Europe. *Background paper exploring policy options and open research questions*, 2nd Multinational knowledge brokerage event on Sustainable Housing, Barcelona, 6-7 June 2013.

Schwartz, H., Huber, E., Levy, J., Mabbett, D., & Stephens, J. (2013). Pensions, houses and fertility in the new normal: What has changed since the financial crisis?. In *Concil on European Studies annual meeting, Crisis and Contingency: States of (In) stability*, Amsterdam.

Siatitsa, D. (2014). *Demands for the housing right in Southern European cities: the speech and the role of social movements*, (Doctoral Dissertation). Retrieved from <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/35495#page/1/mode/2up> (in Greek).

Solidarity for All., (2013). Evictions: They concern all of us, we should resist. Retrieved from: <http://candiaalternativa.info/files/2013/11/odigos-pleistiriamoi.pdf> (accessed 18/1/16).

Springer, S. (2010). Neoliberalism and Geography: Expansions, Variegations, Formations., *Geography Compass*, 4(8), 1025-1038.

Stergiou, L. (2014, December 7) Πόσα δισ. έφυγαν από την Ελλάδα και πού πήγαν, *Η Καθημερινή*, Retrieved from <http://www.kathimerini.gr/794925/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/posa-dis-efygan-apo-thn-ellada-kai-poy-phgan>

Theodoridou, I., Papadopoulos, A. M., & Hegger, M. (2011). A typological classification of the Greek residential building stock. *Energy and Buildings*, 43(10), 2779-2787.

Tsoukala, P. (2015). Household Regulation and European Integration: The Family Portrait of a Crisis. *American Journal of Comparative Law*, 63(3), 747-799.

Santamouris, M., Alevizos, S. M., Aslanoglou, L., Mantzios, D., Milonas, P., Sarelli, I., ... & Paravantis, J. A. (2014). Freezing the poor—Indoor environmental quality in low and very low income households during the winter period in Athens. *Energy and Buildings*, 70, 61-70.

Sullivan, K. M. (2014). Acceptance in the domestic environment: The experience of senior housing for lesbian, gay, bisexual, and transgender seniors. *Journal of gerontological social work*, 57(2-4), 235-250.

Leal, J., & Sorando, D. (2016). Economic crisis, social change and segregation processes in Madrid. *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West*.

Tsikalaki, I., & Kladi Kokkinou, M. (2016). Economic crisis and social inequalities in education: Educational choices of candidates for higher education (in Greek). *Academia*, 6(7), 34-82.

Tsoukala, P. (2015). Household Regulation and European Integration: The Family Portrait of a Crisis. *American Journal of Comparative Law*, 63(3), 747-799.

UN-Habitat, (2004). Forced evictions: Global crisis, Global solutions. *UN-Habitat*.

Vaiou, D. (1996). Women's work and everyday life in Southern Europe in the context of European Integration'. *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life*, London: Routledge, 61-73.

Vaiou, D., Mantouvalou, M., & Mavridou, M. (2000). Postwar Greek planning between theory and chance. In *Conference Proceedings, "Planning in Greece (Vol. 1974, pp. 25- 38)*.

Vaiou, D. (2014a). Tracing aspects of the Greek crisis in Athens: Putting women in the picture. *European Urban and Regional Studies*, 0969776414523802.

Vaiou, D. (2014b). Is the crisis in Athens (also) gendered?: Facets of access and (in) visibility in everyday public spaces. *City*, 18(4-5), 533-537.

Ventoura, L. (1994). *Greek migrants in Belgium*. Athens: Nefeli. (in Greek).
Ventoura, L. (1999, December 19) The routes of the great exit of the Greeks, *To Vima*, Retrieved from <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=117495> (in Greek).
Vergopoulos, K. (1975). *The rural issue in Greece: the problem of agricultural social integration*. Athens: Exantas (in Greek).

Παράρτημα

Παράρτημα 1 – Οδηγός συνέντευξης

Οι συνεντεύξεις ήταν ημιδημομένες, εις βάθος και σε κάποιες περιπτώσεις βιογραφικές. Ο οδηγός της συνέντευξης ήταν ο ακόλουθος:

-Θα ηθελα να μου περιγράψετε το στεγαστικό μονοπάτι σας αναφέροντας ηλικία, τη σύσταση του νοικοκυριού, την αναφορά σε φιλοξενούμενο εάν υπήρχε, το καθεστώς ιδιοκτησίας (ενοίκιο, φιλοξενία, ιδιοκατοίκηση), τον τρόπο απόκτησης (δάνειο, αυτοκατασκευή, προίκα, οικονομική βοήθεια), ποιος συντηρούσε/συντηρεί την κατοικία οικονομικά;

-Ποιά η χωρική εγγύτητα των καταλυμάτων που έχετε διαμένει με οικογένεια ή φιλικό περιβάλλον;

-Σε κάποιο από τα νοικοκυριά που ανήκατε/ανήκετε φιλοξενούνταν κάποιος/κάποια; Για πόσο διάστημα; Ποια η σχέση με τους φιλοξενούμενους;

-Ποια άλλη κατοικία ανήκει στην οικογένεια, υπό ποιο καθεστώς (ολόκληρο ιδιότητα, τμήμα, εγκαταλελειμένο); Με ποιο άλλο οίκημα αισθάνεστε συνεδεδεμένοι; Ποια η σχέση μαζί του; Ποια η σχέση με τον ιδιοκτήτη/ιδιοκτήτρια/ιδιοκτήτες;

-Επιθυμείτε να αποκτήσετε στο μέλλον κάποιο ακίνητο; Αν ναι πού και γιατί στο συγκεκριμένο τόπο; Αν όχι γιατί;

Οικογενειακές στρατηγικές σε στεγαστικές πρακτικές.
Οι νέοι την περίοδο της κρίσης